

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ- ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMED YASAVI
ULUSLARARASI KAZAK-TÜRK
ÜNİVERSİTESİ

«TURKIC HISTORICAL STUDIES»

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 (2) 2024
Шілде-қыркүйек

БАС РЕДАКТОР

Тарих ғылымдарының докторы, профессор
ТҰРСҰН ХАЗРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

Индекстеледі/Тарама indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінде 2024 жылғы 3 мамырда тіркеліп, № **KZ12VPY00092351** куәлігі берілген.(Астана қ.)

Атауы: журнал, Turkic historical studies

Тілі: қазақ, ағылшын, орыс, түрік.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет.

Меншік иесі: «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті» мекемесі

Тақырыптық бағыты: Ғылыми, тарих, археология және этнология.

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, шетелдер.

KURUCU:

Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi Komitesi» Cumhuriyet Devlet Kurumuna 3 Mayıs 2024 tarihinde tescil edilmiş ve KZ12VPY00092351 sayılı sertifika vermiştir.(Astana Şehri)

Adı: Dergi, Turkic historical studies

Dil: Kazakça, ingilizce, Rusça, Türkçe.

Çıkış sıklığı: 3 ayda bir 1 kez.

Sahibi: Kurum "Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi»

Tematik yön: bilimsel, tarih, arkeoloji ve etnoloji.

Dağıtım bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, yurtdışında.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
Журнал зарегистрирован в Республиканском государственном учреждении «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» Министерства культуры и информации Республики Казахстан 3 мая 2024 года и выдан сертификат № KZ12VPY00092351.(Г. Астана)

Название: журнал, Turkic historical studies

Язык: казахский, английский, русский, турецкий.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца.

Владелец: учреждение " Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави»

Тематическое направление: научная, история, археология и этнология.

Территория распространения: Республика Казахстан, зарубежья.

FOUNDER:

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
The journal was registered in the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan" of the Ministry of Culture and

Information of the Republic of Kazakhstan on May 3, 2024 and issued certificate No. KZ12VPY00092351.(Astana)

Title: journal, Turkish historical studies

Language: Kazakh, English, Russian, Turkish.

Periodicity of publication: 1 time in 3 months.

Owner: institution "International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi"

Thematic area: scientific, history, archeology and ethnology.

The territory of distribution: The Republic of Kazakhstan, abroad.

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Алибек С.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ахмет А.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ауанасова А.М.	- т.ғ.д., профессор ҚР БЖМ Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері /Қазақстан/
Әбжанов Х.М.	- т.ғ.д., профессор ҚР ҰҒА академигі /Қазақстан/
Ержиласун Г.Қ.	- PhD доктор, профессор /Түркия/
Жеңіс Ж.	- Ш.Уәлиханов атынд. Тарих және этнология инст. директор орынбасары, т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Исин А.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Қартаева Т.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Қожа М.	- т.ғ.д., қауым. профессор /Қазақстан/
Примкулова Г.Ж.	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Ражабов К.К.	- т.ғ.д., профессор ӨР ҒА Тарих институтының бас ғылыми қызметкері /Өзбекстан/
Сельмаз Тоғиди	- т.ғ.д., профессор АР ҒА Шығыстану институтының бөлім меңгерушісі /Азербайжан/

DANIŞMA KURULU

Alibek S.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akhmet A.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Auanasova A.M.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abzhanov K.M.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erzhilasun G. K.	- Prof. Dr. /Türkiye/
Zhenis Zh.	- Sh.Ualikhanov adını taşıyan Tarih ve Etnoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı, Prof. Dr. /Kazakistan/
Isin A.	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kartayeva T.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Hoca M.	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Primkulova G.	- Doç. Dr. /Kazakistan/

Razhabov K.K.
Selmaz Togidi

- Prof. Dr. /Özbekistan/
- Prof. Dr. /Azerbaijan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алибек С.
Ахмет А.
Ауанасова А.М.
Абжанов К.М.

- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор академик НАН
РК /Казахстан/

Ержиласун Г.Қ.
Женис Ж.

- PhD, профессор /Турция/
- зам. директор института Истории
и этнологии имени Ш.Уалиханова,
д.и.н., профессор /Казахстан/

Исин А.
Картаева Т.
Кожа М.
Примкулова Г.Ж.
Ражабов К.К.
Сельмаз Тогиди

- к.и.н., ассоц. проф. /Казахстан/
- к.и.н., профессор. /Казахстан/
- д.и.н., ассоц. проф. /Казахстан/
- к.и.н., доцент /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Узбекистан/
- д.и.н., профессор /Азербайжан/

EDITORIAL BOARD

Alibek S.
Akhmet A.
Auanasova A.
Abzhanov K.
Erzhilasun G.
Zhenis Zh.

- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- PhD, Professor /Turkey/
- Deputy Director of the Institute of History and Ethnology
named after Sh.Ualikhanov, Doctor of Historical Sciences,
Professor /Kazakhstan/

Isin A.
Kartayeva T.
Носа М.
Primkulova G.
Razhabov K.
Selmaz Togidi

- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor / Uzbekistan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor / Azerbaijan/

<https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.08>

М.Жолсеитова

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz
Orcid.org/0000-0001-7296-2653

М.Беркинбоев

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің студенті
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: murat2002berkin@gmail.com
Orcid.org/0009-0003-0675-724X

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада Міржақып Дулатұлының өмір жолы мен қоғамдық саяси қызметінің қалыптасуын анықтайтын факторларға, ұстаз, журналист ретіндегі тұлғалық феноменіне объективті баға беріледі.

XX ғасырдың басында Ресей империясының ішкі және сыртқы жағдайына байланысты қазақ қоғамында тәуелсіздік жолында Алаш қозғалысының өкілдерінің қалыптасуы және олардың алға қойған мақсаттарына жан-жақты түрде талдау жасалынып, Сонымен бірге, Міржақып Дулатұлының Алаш қозғалысының жандануына өз үлесінің қосуы, қазақ халқының егеменді жолындағы саяси және ағартушылық қызметі, қазақ тәуелсіздігінің жолында Ресей империясына қарсы күрестің ұйымдастыруы, қазақ мемлекетінің алғашқы ата заңының жобасын дайындаған «ұлт көсемі» екендігі дәлелденді.

XX ғасырдың басында Алаш зиялылары Әлихан, Ахмет және Міржақып сияқты ұлт көсемдері қазақтардың көкірек көзін ашу мақсатында қазақтың алғашқы демократиялық баспа сөзі-«Қазақ» газетін ашуындағы саяси қызметтерінің маңыздылығы, сонымен бірге қазақ мемлекетінің құру алғышарттары, Міржақып Дулатұлының «Алаш» партиясы мен «Алаш-Орда» үкіметін орнату жолындағы мемлекеттік қызметі қарастырылады. Сонымен бірге қазақ халқының бейбітшілігін сақтау мақсатында қазақтың әскери жүйесін құру жолындағы поэзиясын талданады. Міржақып Дулатұлы қазақтардың ішінде алғашқы роман жазғаны, бастауыш сыныптар үшін есеп құралын жазған алаш азаматы екендігі анықталады. Міржақып Дулатұлының XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ қоғамында орын алған ашаршылыққа қарсы «Аштыққа ұшырғандарды құтқару комиссиясын» құрып, қазақтарды аштықтан құтқару жолындағы терең еңбегі зерделенеді..

Міржақып Дулатұлы қазақ халқының тәуелсіздік жолында жалпы қазақтың ұлттық мүддесін алға тартып, өз халқының тыныш, бейбіт өмірін қамтамасыз етуге ұмтылды. Оның саяси және стратегиялық таңдауы кез келген ірі ұлт көсемдері мен мемлекет қайраткері үшін күрделі халықаралық саяси жағдайда өз ұстанымын пайдаланып, сындарлы геосаясат жүргізіп, одақтастарын таба білудің қаншалықты маңызды екенін айқын көрсетеді.

Кілт сөздер: Міржақып Дулатұлы, Ресей империясы, Алаш партиясы, Алаш-Орда, Қарқаралы, Қазақ газеті, Оян қазақ, Серке газеті, Кеңестік Ресей, губерния, сыртқы саясат.

Zholseytova M.

Candidate of Historical Sciences

Associate Professor of Khoja Akhmet Yassavi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan,

Turkestan), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

orcid.org/0000-0001-7296-2653

Berkinbaev M.

Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat2002berkin@gmail.com

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE POLITICAL ACTIVITY OF MIRZHAKYP DULATUL

Annotation. The article provides an objective assessment of the factors that determine the formation of Mirzhakyp Dulatuly's life path and public political activity, personality phenomenon as a teacher and journalist.

At the beginning of the 20th century, due to the internal and external conditions of the Russian Empire, the formation of the representatives of the Alash movement in the path of independence in the Kazakh society and the goals set forth by them are comprehensively analyzed. At the same time, the contribution of Mirzhakyp Dulatuly to the revival of the Alash movement, the political and educational activity of the Kazakh people in the path of independence, organization of the struggle against the Russian Empire in the path of Kazakh independence, it was proved that he was the "leader of the nation" who prepared the draft of the Kazakh state's first ancestral law.

At the beginning of the 20th century, Alash intellectuals Alikhan, Akhmet and Mirzhakyp, national leaders, in order to open up the eyes of the Kazakhs, the importance of their political activities in opening the first democratic Kazakh newspaper, "Kazakh", as well as the prerequisites for the creation of the Kazakh state, Mirzhakyp Dulatuly's "Alash" party and "Alash- State service to establish the Orda government is considered. At the same time, the analysis of the position of the Kazakh military system in order to preserve the peace of the Kazakh people. It is determined that Mirzhakyp Dulatuly wrote the first novel among the Kazakhs, and was a citizen of Alash who wrote a calculation tool for primary classes. Mirzhakyp Dulatuly created the "Commission to save the starving" against the famine that occurred in the Kazakh society in the first half of the 20th century, and his deep work in saving the Kazakhs from starvation is studied.

Mirzhakyp Dulatuly promoted the national interest of the Kazakh people in the path of independence of the Kazakh people and sought to ensure the peaceful and peaceful life of his people. His political and strategic choice clearly shows how important it is for leaders of any major nation and statesman to be able to use their position, conduct constructive geopolitics and find allies in a complex international political situation.

Key words: Mirzhakyp Dulatuly, Russian Empire, Alash party, Alash-Orda, Karkaraly, Kazakh newspaper, Oyan Kazakh, Serke newspaper, Soviet Russia, gubernia, foreign policy.

Жолсеитова М.

кандидат исторических наук

доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави
(Казakhstan, Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

Беркинбоев М.

магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat2002berkin@gmail.com

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИРЖАКЫПА ДУЛАТУЛА

Аннотация. В статье феномен личности Миржакипа Дулатулы как педагога и журналиста оценивается как фактор, определяющий формирование его жизненного пути и общественно-политической деятельности.

В связи с великими внутренними и внешними условиями Российской империи в начале 20 века формирование представителей алашского видения в зоне независимости Казахского государства явилось просвещением государя на пути к суверенитету людей.

Алашские интеллектуалы начала 20 века, национальные лидеры, такие как Алихан, Ахмет и Миржакип, открыли первое казахское демократическое издательство - газету «Казах», чтобы открыть глаза казахам «Алаш-Орде». , важно знать, как действовать. Миржакип Дулатулы был жителем Алаша, написавшим первый роман среди казахов, написавшим мемуары для учеников начальной школы. В первой половине XX века Миржакипом Дулатулы был создан «Комитет помощи голодающим» против голода, происходившего в Казахском крае, и изучена его глубокая работа по спасению казахов от голодной смерти.

Миржакип Дулатулы выдвигал национальные интересы казахского народа на пути независимости казахского народа и старался сохранить дыхание и мирную жизнь своего народа. Вы можете видеть, насколько важно для лидеров любого крупного государства и государственного деятеля, у которых есть новый стратегический выбор своей политики, иметь возможность стоять на своем, развивать конструктивную геополитику и находить союзников в сложной международной политике.

Ключевые слова: Миржакип Дулатулы, российские империи, партии Алаш, Алаш-Орда, Каркаралы, казахские газеты, «Оян Казах», газеты «Серке», Советская Россия, губерния, внешняя политика.

Кіріспе.

Мақала тақырыбының өзектілігі тек ғылыми-танымдық міндеттермен ғана шектелмейді. Мақаланың негізгі тұжырымдары мемлекет басшысы өз қызметінің табысты болуын қамтамасыз ету үшін әлеуметтік маңызды және адамгершілік қасиеттерді барабар түсіну тұрғысынан да пайдалы болады.

Тоталитарлық жүйе өзінің «қанды құрсауында» түсіріп, алаш көсемдерінің есімдерін халық жадынан шығарып, тарихтан мәңгілікке өшіруге тырысқанына қарамастан Алаш зиялыларының қазақ елінің түпкілікті қоғамдық мәселелері жөнінде айтқан негізгі ой-пікірлерінің бүгінгі таңда қайта жаңғыруының куәсі болып отырмын.

Ұлт жанашырларының қатарына Міржақып Дулатұлының алатын орны ерекше. Ол – халқын сүйген азамат, еліне адал қызмет еткен саяси тұлға, ұстаз, жазушы және журналист. М. Дулатұлы – өте күрделі ғұмыр кешкен тұлға. М. Дулатұлы сияқты патриот ұлтжанды қайраткердің қызметін шынайы, объективті бағалау бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жастарын патриотизмге, ұлттық рухта тәрбиелеу үшін аса қажет. Қазіргі таңда еліміздің Алаш қозғалысы тарихын, оның белсенді қайраткерлерінің өмір жолын білуге деген жаппай құлшынысы, бұл қозғалыстың идеялары өмірлік негізінің өміршендігінен, сондай-ақ халықтың сана-сезімінің жаңа сапаға көтерілуінен, оның өзінің жүріп өткен тарихи жолына деген қызығушылығының арта түсуінен туындап отыр. Сонымен бірге қазіргі уақытта тарих ғылымында жалпы бұқара халықтың ғана емес, жеке тұлғалардың да ғұмырнамасына сұраныс өсіп отыр. Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі Кеңес дәуірінде тар шеңберде таптық партиялық тұрғыдан қаралғаны баршамызға мәлім. Кеңестік тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыс көсемдерінің өмір жолын зерттеу мүмкін болмады, ал зерттеле қалған күннің өзінде тарихи шындықтан алшақ, бұрмаланып жазылды. Оның есесіне социализмнің салтанат құруына үлкен үлес қосып, коммунистік партияның ісіне шын берілген «тұлғалардың» қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге жол ашылды. Сондықтан да алаш

қайраткері М. Дулатұлының саяси және ағартушылық қызметін талдауда біржақты теріс пікір қалыптасты. Зерттеушілер оның қызметіне «буржуазияшыл-ұлтшыл», «контрреволюцияшыл», «халық жауы» деген баға берді. Мұндай тұжырым М. Дулатұлына қатысты кеңестік зерттеулердің барлығына ортақ болды.

Зерттеу әдістері:

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізіне – қоғамдық ой-пікірді қалыптастырған, соның ішінде ағартушылық бағыттағы көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуде қалыптасқан жаңа концепциялар мен ойтұжырымдар алынды. Сондай-ақ, тарихи-логикалық, тарихи-компаративистикалық, герменевтикалық әдістер қолданылды. Алаш зиялыларының ағартушылық, азаттық, еркіндік идеяларына тарихи тұрғыдан баға беріліп, сыни ойлау мен салыстырмалы әдістер жүзеге асырылды. Кеңестік жүйеге, коммунистік идеологияға қатысты соңғы қалыптаса бастаған ғылыми тұжырым концепцияларды ескере отырып, тарихи талдау, салыстыру әдісін қолдану арқылы қайраткер өмір сүрген және қызмет жасаған күрделі тарихи кезеңнің ерекшелігі қамтылды.

Салыстырмалы-тарихи талдау әдістері арқылы Алаш зиялыларының азаттық идеясының құндылығы бүгінгі біздің құндылықтарымызбен, болмысымызбен байланыстырылды. Сонымен бірге, салыстармалы - тарихи, тарихи-жүйелілік, деректанулық зерттеу әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер.

Міржақып Дулатұлы Ресей империясы кезіндегі күнтізбеге сәйкес 1885 жылы қарашаның 25-жұлдызында Торғай өлкесінде, Сарықопа деген жерде дүниеге келді. Міржақыптың әкесі-Дулат қолы гүл шебер болады. Дулат өз қолымен жасаған қару-жарақтар, ер тоқымдар мен зергерлік бұйымдары сол кезде Қазақ жеріне танымал болды. Міржақыптың анасы-Дәмеш өте мейірімді, адал және көңілі ашық мінезді кісі еді. Сонымен бірге, Дәмеш жүректі жібетін әндері арқылы тас бауыр адамдарды да жүрегін жібітетін сондай сөзге шешен, әнші болған. Тіпті сол заманғы әншілерді де таң қалдыратын.

Міржақыптың бала кезі Арқаның жер еркесі Қоңыраулы өзенінің бойында өткен. Қоры аулы өзені шежірелі Ұлытау жерінен шығатын Дәмді , Мойынды сары өзендерінен басталады. Қызбел, Қыземшек таулары, Сарықопа-іргелес отырған ел Мадияр, Өтей, Шымболаттардың мекендейтін жерлері [1,4-5 б.].

Мадияр баһадурлері-Абылайдың Шақшақ Жәнібегін, Кенесарының Жәуке мен Шәкірлерін тудырған көне Торғай-Міржақыптың мақтанышы боп өткен мекені. Алайда Міржақып Дулатұлы анасынан ерте айырылады. Міржақыптың анасы 1887 жылы қайтыс болады. Ол кезде Міржақып екі жаста еді.

Міржақып сауатын 1893 жылы ауылының молдасынан сауатын ашады. Ауыл молдасынан Міржақып тек араб тілі мен ислам ережелерін ғана үйренеді. Дулат баласының білімге деген құштарлығын баяқаған соң көзі ашық көкірегі ояу, сауатты , жоғарғы білімді Мұқан Тоқтабай деген мұғалімді жалдап баласының білімін әрі қарай жетілуіне әрекет жасайды. Мұқан Тоқтабай Міржақып Дулатұлына қазақ тілі мен орыс тілінен сабақ береді. Сонымен қатар қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерімен сабақ барысында танысады. Атап айтқанда Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбайұлының, Әбу Насыр әл-Фараби мен сопылық ілімнің негізін салушысы, ғұлама Қожа Ахмет Ясауидің даналық еңбектері мен танысып бойына сіңіреді. Міржақыптың әкесі Дулат 1897 жылы өмірден озады. Міржақып Дулатұлы тұл жетім болып қалады. Дулаттың үлкен ұлы Асқар Міржақып өз тәрбиесіне алады. Асқар Дулатұлы Міржақыпқа әрі аға, әрі әкелік қызмет атқарады. Асқар Дулатұлы інісінің болашағынан зор үміт күткен. Сондықтан бір мың сегіз жүз тоқсан жетінші жылы Торғай қаласындағы Ыбырай Алтынсарин ашқан орыс-қазақ мекетібіне оқуға жібереді. Орыс-қазақ мектебінде Міржақып бес жыл оқиды. Сол жылдардың ішінде он екі жасар Міржақып орыс тілін мен араб тілін жетік біліп шығады. Сонымен қатар, Міржақып

спортпен айналысады. Бұл мектепте қоғамға пайда тигізетін біліммен қатар саяси, тарихи және жеке көзқарастары қалыптасады. Міржақып Дулатұлы Торғайдағы мектепте оқып жүргенде қазақ тарихына көп көңіл бөле бастайды. Міржақып Дулатұлы бұл мектепті бір мың тоғыз жүз екінші жылы жоғары нәтижемен аяқтап, әрі қарай білімін жалғастыру үшін Уфа қаласындағы Ғалия медресінде мұғалім курсына білім алады. Бұл медреседе болашақ мұғалімнің балаға беретін білімен тәрбиесіннің беру жолындағы әдіс-тәсілдерді үйренеді. Міржақып Ғалия медресінде оқып жүргенде бастауыш сыныптарға беретін алғашқы оқу куралының әліппесін жаза бастайды. Бірақ сол жылы толық бітпейді. Өйткені сол кезде патша үкіметінің қитурғы саясатының салдарынан қазақ мекетптері мен қазақтың жас ұлт зиялыларының артына түскен болатын. Қара халықтың оянып кетеді деп қорықты. Мұғалімдік курсты аяқтаған соң Торғай өлкесіндегі Қошымбек ауылының Терісбұтақ елдімекенінде ұстаздық қызметін бастайды. Терісбұтақ мекенінде Міржақып қазақ тілі мен әдебиеті және арифметика сабақтарынан дәріс береді. Міржақыптың сабақ беру әдіс-тәсілдері еркеше еді. Ол бірінші білімге емес, тәрбие беруге қарайтын. Ол үшін оқу құрал, сол арқылы білім мен тәрбие беретін. Оған мысал ретінде «Мұғалімдерге» деген мақаласында : «Мұғалім ең алды мен оқушыға тәрбие беру керек. Содан соң білім бойына сіңеді. Себебі білімге көп көңіл бөлім оқушының тәрбиесіне мән берілмесе, қоғам жақсы жаққа емес, керісінше қара түнекке айналады» [2, 118 б.], - деп өзінің мақаласында болашақ мұғалімдерге ундеу жариялап отыр.

Қазақ жастарын қоғамға пайдалы азамат қылып қалыптасуына әрекет еткен, сонымен қатар қазақ қоғамына пайдалы болған Міржақып еді. Міржақып мұғалімдік қызметте жүрген кезде де Омбы, Орынбор қалаларынан газет журналдарды алдырып отыратын. Ол газет-журналдарда Ахмет, Әлихантардың жарияланған мақалаларымен танысып, өзінің алғашқы саяси көзқарастарының қалыбын құйып жатты. Оның арманы Ахмет Байтұрсынұлы мен Әлихан Бөкейхановтарымен танысып, қазақ халқының егеменді жолында күресу еді. Оның арманы 1904 жылы Омбы қаласында Ахмет пен Әлихан ағаларымен танысады. Сол жылдары Міржақып ағаларымен қатар басқада ұлт зиялыларымен танысып отаршылдыққа қарсы жасырын ұйымдарына қатысады. Бір мың тоғыз жүз төртінші жылы мен бір мың бесінші жылдарының желтоқсан айында Петербург қаласында патшалық Ресейде алғашқы рет орыс буржуазиялық төңкеріс болып жатқан тұста қазақ зиялылары Орал қаласында алғашқы қазақ констютциялық-демократиялық партиясын құрады. Бұл партияны Орал қаласында қазақтың бес облысынан алаш зиялылары қатысады. Орал қаласындағы құрылтайда бас қасына болған Әлихан Бөкейханов, Ахме Байтұрсынұлымен Міржақып Дулатұлы және басқада татар қоғам қайраткерлері қатысты. Бұл Құрылтайда талқыланған негізгі мәселелер қатарына мыналар: жер туралы, қоныстандыру саясатының зияндары, өзін-өзі басқару құқығы, әйел теңсіздігі, оқу-білім мен қазақ мектептерінің ашу, қазақ тілін дәріптеумен сақтау және басқада мәселелер талқыланады. Бұл құрылтайдың бағдарламасы бір мың тоғыз жүз бесінші жылы желтоқсанның-29 жұлдысында кадет париясының «Пікір» газетінде жария етті. Бір мың тоғыз төртінші жылдың қаңтар айында Міржақып Дулатұлы Ахмет Байтұрсынұлы және басқада алаш зиялыларымен бірге Қарқаралыда патшалық Ресейге өздерінің арыз-тілектерін жазады. Қоянды жәрмеңкесінің жанында патшаның атынан арыз-тілектер жазылды. Міржақып пен басқада Алаш зиялыларының талаптары: Қазақ жерінде мешіт пен медресе, мектеп және қажылыққа баратын төлқұжатты алу және өзін-өзі басқару құқына ие болу. Сонымен бірге, Ресейден келіп жатқан орыс шаруаларын қоныстандыруды тоқтатып, сулы, орманды, шұрайлы жерлерді қазақ халқына қайтаруларын тасқа таңба басқандай етіп жазды. Сөйтіп бір мың тоғыз жүз бесінші жылы Петербург қаласына телеграф арқылы жібереді. Бірақ Алаш зиялыларының толық орындалмайды. Тек ғана Қазақ зиялыларының арасынан I,II Мемлекеттік Думаға сайлануына рұқсат беріледі. Сол жылдары патша үкіметінде алғашқы орыс буржуазиялық төңкеріс басталған болатын. Сол төңкерістен қорқып патша үкіметінің

күзетшілері қазақ жеріндегі кітапхана, телеграф, баспағаналарды тінту жүргізіп жаптырып тастайды. Одан бөлек қазақ зиялыларының жасырын ұйым құрғанын біліп қалып, артарынан түседі. Міржақып сол жылы Зайсан деген жерге қоныс аударады. Зайсан жеріндегі Бекмұхаммед қажы ашқан қазақ мектебінде қазақ тілі және орыс тілі мен қатар арифметика сабақтарынан дәріс өтеді. Міржақып көбінесе бастауыш мектептегі оқушыларға сабақ берді. Міржақыптың арифметика сабағында оқушылардың сыни ойлауын арту үшін көбінесе мысал есептерді шештіретін. Мысал есебінен мысал келтірейін: «Қайдар айтты Қайымға: Егер сен біздің үйге бала болсаң біздің үйдегі адамдардың саны сенің үйіндегі адамдардың санынан екі көп болады. Ал Қайым айтты: егер сен біздің үйге бала болсаң екеуіміздің үйлеріміздегі адамдардың саны тең болады. Бұл мысалдың жауабы: Қайтардың үйінде адамдардың саны 6, Қайымның үйіндегі адамдардың саны-5.» Міржақып оқушылардың ойлау жүйесінің кең болу үшін түрлі есептерді ойлап тауып, тапсырма беретін. Ал қазақ әдебиетінен оқушыларға Абай Құнанбаевтың өлеңдерін жаттатығып, талдау жүргізетін. Мысалы, «адамның бес дұшпанын атаңдар: есек, өтірік, мақтаншақ, еріншектік, мал шашу. Ал енді адамның достарын атаңдар: талап, еңбек, терең ой, қанағат пен рақым. Өтірік айту жақсы ма? Жоқ, жаман. Оқыған кісі еңбектен қаша ма? Жоқ, еңбекке бейім болады» [3,120 б.], - деген сияқты оқушыларға сұрақ-жауап қою арқылы жеке талдау жүргізіп, оқушылардың бойына жақсы қасиеттер қалыптасуына бар әдіс-тәсілдерін қолданады. Сонымен қатар, оқушыға орыс тілі мен орыс әдебиетінен сабақ береді. Бұл жолы Міржақып Абайдың жолын жалғастырады. «Барлық ғылым-орыста» деп қарасөздерінде жазып қалдырып кеткен еді. Міржақыпта оқушылардың орыс тілін меңгеру жолында түрлі тәсілдер арқылы оқушылардың қызығушылығын арттырды. Міржақыптың білімді шәкіртері білімін әрі қарай жалғастыру үшін Қазан, Стамбұл, Мәскеу, Петербург қалаларында университеттерде білім алды.

Орыс буржуазиялық төңкеріспен қатар орыс-жапон соғысы орын алған болатын. Міржақып осы екі саяси оқиғадан үлкен үміт күтті. Оның арманы егеменді ел болып тарихта өз орнын қалайтын Демократиялық мемлекет болуды мұратты тұтты. Тек ол емес, басқада Алаш зиялыларының асқақ армандары еді. Сол оқиғаға байланысты «Жұмбақ» деген мысалын жазды. Ол мысалда «Егер жапондар орыстарды жеңсе, біз өз егемендігімізді алуға жол ашылады» [4,7-8 б.], - деп үлкен қуанышпен баяндайды. Орыс-жапон соғысында орыстар жеңіліске ұшырағанмен, патшалық үкімет құламады. Керісінше отаршылдық саясатын әрі қарай күшейтті. Қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныстандыруын әрі қарай жалғастыра берді. Қазақтарды орыстандыру үшін және тілін жойып түгелімен қазақ жерлерін орыстарға өтту үшін бұзақы, қылмыскер және жері жоқ шаруаларды қазақ жерлерінің тек шұрайлы, сулы ну орманды аймақтарында орналастырып, қазақ жайылымдарын тартып алды. Бұл оқиғаны өз көзімен куә болып отырған Міржақып қазақ халқының жағдайына бір есептен ашынып, бір жағынан намыстанып «Біздің мақсатымыз» деген мақаласын жазады. Бұл мақалада: «Көп ғасырлардан бері қазақ халқы-орыстарға тәуелді. Патшалық Ресей бөліп алда, билей бер саясатын ұстанып, қазақ жерлерін губернияларға бөліп тастады. Әр губерния өз заңдарын шығарып қазақтарды тонады. Малын, ақшасын, жерін тартып, қайдағы казактарға сыйлыққа берді. Ал байғұс қазақ малсыз, жерсіз қалып күн кешуде. Сонымен қатар, патшалық үкімет қазақтардың байларына пара беріп қара халыққа айдап салды. Қазақтың бірлігін жою үшін көзі ашық көкірегі ояу қазақтан шыққан ұлт зиялыларын өздеріне қызмет қылу қорқытып, я болмаса ақшаға сатып алды. Қазақ тілін жою үшін орыс мектептерін көбейтті, Одан бөлек қазақтардың қасиетті діні ислам дініне шектеу қойып, өздерінің діндері христиан діндеріне кір үшін түрлі айла тәсілдерді ойлап тауып соны істеткізді. Мысалы, кімдегі кім мектеп ашу керек болса міндетті түрде христиан дінге өтіп шоқыну керек болды. Я болмаса христианды кім дәріптесе қомақты сый ақы береміз деп қара халықты жолдан тайдырды. Сонымен бірге, қазақтарды әскери борыштан босатты. Патшылық үкімет қазақтар маған қарсы шығып, тәуесіздік алып кетеді деп ойлады. Өйткені

егер әскерге барып келсе, қару –жарақты қолдана алатын және әскери білімдерге ие болу арқылы қазақтан әскери жасақ құруға болады...» [5, 11 б.],-деп ашына жазды.

Міржақып Дулатұлы 1906 жылы Оралдағы құрылтай бойынша Санкт-Петербург қаласына барады. Бұл жерде ұлт зиялылары Мұстафа Шоқаймен Халел Досмұхамедпен жақын танысады. Бұл сапарында Міржақып және басқада алаш зиялыларымен басқосып газет шығаруды қолға алу жайында ақылдасады. Бір шешіммен Петербург қаласында «Серке» газетін шығаруды көздейді. Алаш зиялыларының газеттің шығарудағы негізгі мақсаты- патша үкіметінің озбырлығын әшкерелеп, қара халықтың көзін ашу еді. Міржақып Дулатұлы және Ахмет Байтұрсынұлы және басқада зиялылар газеттің шығуына атсалысты. Әсіресе Шаймерден Қошығұлының ақашасынан А.Ибрагимовтың көшбасшылығының арқасында Петербург қаласындағы «Ульфат» газетінің қосымшасы ретінде «Серке» газеті шыға бастады. «Серке» сөзінің мағынасы жол көрсетуші, көшбасшы деген мәнге ие. Сондықтанда ұлт зиялылар сол атты қойып, қазақ халқына жол бастайтын, егеменді ел болу жолында көмекші мен көшбасшы болатын деп сол атты қойды. «Серке» газетінің алғашқы нөмері бір мың тоғыз жетінші жылы наурыздың 28-жұлдызында шықты. Қазақ жерінен газеттер ХІХ ғасыр соңынан бастап шыға бастады. Сол газеттердің ішінде демократиялық жолды ұстанған алғашқы бастаманы қолға алған «Серке» газеті еді. «Серке» газетінде сол кездегі елдің қамын ойлаған ұлт зиялыларының жазған мақалалары, өлеңдері жарияланды. Сол кездегі көрнекті ақын, жазушы ұл жанашыры Міржақыптың алғашқы өлеңдері мен мақалалары «Серке» газетінің 1,2 нөмірінде басылып шықты. Алайда бұл газет алты жыл ғана жұмысын істеді. Себебі патша ағзамның жандармериясы газеттің артынан түсіп, «Серке» газетінде жарияланған мақаларды оқып, патшаға қарсы іс-қимылдар жасап жатыр деген сылтаумен бір мың тоғыз жүз он екінші жылы жылы Петербург қаласындағы «Ульфат» пен оның қосымшасы «Серке» газетінде тінту жүргізіп, жарияланған мақалаларды тәркілеп газеттерді шығуына тиым салад. Тек ғана 1913 жылы Орынбор губерниясының жандармериясының басшысы Смирнов Міржақып Дулатұлының жарияланған мақаласын оқып, бұл жерде қарсылық бар деген айыппен «Серке» газетінің шығуына қатаң тиым салынады. Сонымен газет жойылады. Ал қазақ зиялыларының артына тыңшыларды жалдайды. Ол тыңшылар қазақ зиялыларының іс-әрекеттерін барлығын жеткізіп отырады. Ең жаманы ол тыңшылар орыстар емес, қазақтар болады [6, 10-12 б.].

Міржақып Дулатұлы қазақтарды ояту мақсатында сол жылдары «Оян,қазақ» өлеңін жазады. Бұл өлеңдер жинағы екі рет баспадан, оның досы татар Каримовтың арқасында жарыққа шығады. Бұл кітаптар қазақ халқына сонымен қатар Түркия қаласына таралады. Тек қазақтар емес, түркі тілдес бауырларымызда осы кітапты оқып өздерінің рухтарын көтерді. Алайда сол кітапты патша үкіметінің жандармериясы кітапты соттап, жазған Міржақыпты бір мың тоғыз жүз он бірінші жылы қамауға алып, Семей түрмесіне жібереді. Семей түрмесінде отырыпта өлеңдер жазып жасырын түрде достары арқылы баспаханада басылып шыға бастайды. Ол өлеңдер қатарына «Абақтыда айт күні», «Хибстағы ұрының мінәжаты» және т.б. Сол сияқты өлеңдері. Абақтыда да достары арқылы алып келген әдебиеттермен танысып шығармашылық пен айналысады. Бір күні бір әдебиетті оқып , өзінің жазған мақаласы екен. Ол мақала бір мың он екінші жылы «Правда» газетінде басылып шыққан еді. Ол мақалада Жұбандық Болғанбаевтың Семейдегі жұмысшылардың саяси жеңісін баяндаған еді. Сол оқиғаны отырып өзін жігерлендірді. Сонымен қатар , ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлттан хабар келеді. «Қазақ халқының сауатын ашу мен қатар көкрек көзін ашуға , оқу мен ағартуға жол ашып, қазақ халқының тарихын қара халыққа жеткізу үшін «Қазақ» деген атпен газет шығарымыз» деп Орынбордан Ахмет Байтұрсынұлы хат жолдайды. Хатында патша үкіметі рұқсат берді, алайда қаржының жетіспеушілігінің арқасында бұл газет шықпауы мүмкін деп жазады. Содан Міржақып Дулатұлы бірмың тоғыз жүз он екінші жылы желтоқсанның 12-жұлдызында Семей түрмесінен босатылып шығады. Шыға

салысымен Түркістанға қаласына аттанады. Оның Түркістан қаласына кетуінің себебі- газет шығуына қаржы жинау мақсатымен жолға аттанады. Міржақып Түркістанға келген кезде қазақ, өзбек, қырғыздардың арасында қонақ болып, Қарнақ деген елдің мекенінде біраз уақыт паналайды. Түркістанда Міржақып Садық Өтегенұлының үйінде тұрды. Түркістанда Міржақып Дулатұлы 1913 жылға дейін болды [7, 14-15 б.].

Міржақып Дулатұлы Түркістандағы атақты байлардың үйінде болып, болашақта «Қазақ» газетін шығару жолында жүргенін баяндады. Сонымен қатар, оның қазақ халқына қаншалықты пайдасын тасқа басқандай етіп түсіндірді. Сөйтіп атақты бай Ахмет Ишан ағарту саласына өз үлесін қосып, қаржылай көмектесті. Содан соң Міржақып газеттің шығуына бар күшін, еңбегін салды.

Міне осылайша өз ортасында жүріп, алғыр да пысық М.Дулатұлының көзқарастары қалыптасты. Ол нағыз маман ретінде елінің жер мәселесі мен ұлт болмысына деген ой-пікірлерін қалыптастыра отырып, болашақ қоғамдық-саяси күрескер ретінде шыңдалған еді. Қорыта келгенде, Міржақып Дулатұлының өскен ортасы тек елін ойлайтын азаматтар еді. Сондықтан олда елінің қамы үшін бар өмірін арнады.

Міржақып саяси-әлеуметтік және мәдени мәселелерді көтеріп жүрген, екі ғасыр тоғысында қалыптасқан қазақ зиялыларымен етене араласты. Ол Омбы қаласында Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновпен танысып, олармен бірлесіп патша үкіметінің қазақ жерінде пәрменді түрде жүргізіп жатқан отарлау, орыстандыру, қоныстандыру саясаттарына қарсы күресуге бел буады. 1905 жылы Қарқаралыдағы болған демонстрацияға қатысып, Әлихан, Ж. Ақпаев, Ахметтермен бірігіп патша саясатын әшкерлейтін 47 баптан тұратын петицияны жазуға қатынасады. Бұл петиция жергілікті почта-телеграф арқылы Петербургке патшаға, Ішкі істер Министріне, сондай-ақ «Сын Отечества» және «Русские ведомсти» газеттеріне жөнелтілді. Қарқаралы петициясы-қазақ халқының Ресей империясына білдірген наразылығының, саяси күресінің жарқын үлгісі болды. Уфадағы медреседе «Ғалияда» оқып жүрген қазақ шәкірттері өз халдерінше талаптанып, қазақтың ұлттық бастауыш мектебіне лайықтап «Әліппе» шығарыпты. Соның негізінен оқу бағдарламасын жасап, оқулықтар жазу керек. Сол себепті Міржақып Дулатұлы «Қирағат» кітабын жазуға кіріседі. Міржақып белгілі орыс педагогтерінің оқу құралдарын, Ахмет екеуінің ізашар ұстазы Ыбырай Алтынсариннің орыс әрпімен қазақша жазылған тұңғыш «Хрестоматиясын», тағы басқа, жалпы жиыны қырық шақты басылымның басын қосып, үш жылға шақталған ана тіліндегі оқу кітабын жазбақшы болып жүрді.

«Қазір бұл жоспарым бұзылды»,-деп жазады Міржақып Дулатұлы,-Жоғалған пышақтың сабы алтын секілді көрініп, еркіндік тізгіні бұл күнде тағдыр деген танысымыздың қолында тұр».

Бұл сөздердің мәнісі-«Мен қазір полициясының қолына түсіп, Семейдің түрмесінде жатырмын» деген сөзі еді. Мақала Азамат Алашұғлы деген бүргеншік атпен 1911 жылы «Айқаптың» 7-санында басылған. Демек, бұл мақалада да абақтыда жазылып, журналға почтаға жіберілген.

Міржақып Дулатұлы өзінің ұстаздық еткен алғашқы кезеңінен бастап оқу-ағарту ісінде жаңашылдық бағыты ұстанып келген сияқты.1906 жылы жазған «Қазақ халқына діни бір уағыз» атты өлеңінде әрбір болыста бір мешіт және бір медресе болсын, әр медреседе екі молда болсын, олардың бірі мұсылманша дін оқуын оқытқанда, екіншісі орысша ғылыми пәндерді оқытатын болсын деген ұсыныс айтқан болатын. Арада 6-7 жыл уақыт өткенде, осы мәселеге қайта оралып, екі бағыттағы оқудың арасында сынаржақтық пайда болғанын жазады. Орысша оқығандар ел өмірінен қол ұзып, халықтың мүддесінен алыс кететінін, ал мұсылманша оқыған шәкірттердің білім дәрежесі төмен болатынын айта келіп, «Шәкірттер жайынан» атты мақалада осы қайшылыққа жол бермеу, молда мен мұғалім әрқайсысы өз ісіне мұқият болу мәселесін көтереді [8, 15-19 б.].

Молда мен мұғалім- екеуі еке басқа мамандық. Әркім өз ісін жақсы біліп, соның шегінен шықпайтын болсын. «Біреу молда екен, тиісті садақасын алсында да, өз ісін білсін және өз ісін жасасын. Біреу мұғалім болса, бала иелерінен белгілеп ақысын алсын, садақадан үмміттенбесін, оқытып тұрған балаларын тастай салып, кісісі өлген ауылға қарай аттана шаппасың». Содан соң: «Шәкірттер халыққа пайдалы һәм өздерінің еңбегі арзитын іске кірісудің мезгілі жетті. Шарифат айтудың орнына, оқытудың босанғанда, ауыл кісілерін жинап, пайдалы кітаптар, газеттер оқып түсіндірсе, әрі балаларды, әрі үлкендерді үйреткенге есеп болады. Білімді жұрттардың мұғалімдері осылай істейді. Сондықтан халыққа ең пайдалы адамдар мұғалімдер болады» [9, 20-21 б.].

Осы ойларды айта келіп, Міржақып мақалада ата-аналарды мұғалімнің еңбек ақысын мұқият төлеп тұруға, сөйтіп оларды тұрақтандыру жағын ойластыруға шақырады. «Үлгілі іс», «Торғайдағы мұсылманша оқу», «Торғайда орысша оқу» атты мақалаларында автор жоғарыда айтқан ойларын нақты дәлелдермен дәйектеп, оқытудың осы екі түрін де өз арнасында жетілдіре беруге жұртшылық назарын аударады. Бұл орайда «Ақтөбе гимназиясы хақында» атты мақалаға ерекше тоқтала кетуді жөн санаймыз. Мұнда Торғай облысының губернаторы мен Ақтөбе қаласының басшылығы ортақ пікірге келіп, Романовтар әулетінің 300 жылдық патшалығы құрметіне қалада орыс-қазақ балаларына ортақ гимназия ашпақ болғаны туралы хабарлайды. Бірақ қаржының тапшылығынан ол оқу орнын бірден қазыналық дәрежеде ашып жіберуге мүмкіндік болмай тұрғанын айта келіп, мақала авторы Ақтөбеге үйезінің ауқатты, беделді қазақтарына өзінің өтімді сөзін арнайды. Қазақ балаларына орта дәрежелі жүйелі білім беретін, сөйтіп олардың әрі қарай жоғарғы оқу орындарына түсуіне жақын жерден жол ашатын бұл мүмкіндікті пайдаланып қалуға шақырады. Қазақ балаларының көпшілігі қол жеткізе алмай жүрген үлгілі оқу лорнының өз орталарына ашылғалы отырғаны сол өңірдегі бар қазақтың бәріне ортақ игілік екенін түсіндіре келіп, үйездегі 18 болыстың игі-жақсыларына осы ізгілікті істен қапы қалмауды барынша діттеп түсіндіреді [10, 21-24].

Міржақып Дулатұлы бір мың тоғыз жүз төртінші жылы «Қазақ» газетінде «Оқу мезгілі» атты мақаланы жариялады. Бұл мақалада қазақ жеріндегі мектеп пен медреселерде оқитын шәкірттер жайында.

Міржақып Дулатұлының жазған педагогикалық еңбектерін пайдалану арқылы жас мұғалімдер оқушыларға тәрбие мен білім береді.

Міржақыптың еңбектері барлығы өмірден алған. Өз көзімен көрген оқиғаларға байланысты болған. Міржақып дулатұлы тек Алаш зиялысы емес, сонымен қатар ұлағатты ұстаз. Ұстаздық жолын Қошымбек аулының терісбұтақ жерінде бастайды. Міржақып дулатұлы балаларды оқытқанда тек білім беріп қойған жоқ, сонымен қатар тәрибиелік білімді оқушылардың бойларына қалыптастырды. Оған дәлел ретінде оның 1914 жылы 15 қаңтар күні жазылған «Мұғалімдерге» деген мақаласынан үзінді келтірейін. «...Оқудан мақсат жалғыз құрғақ біо үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру. Тәрбие беру үшін қирағат кітабын оқытқанда құр қарасын ғана оқыту үшін қирағат кітабында оқытқанда құр қарасынан ғана оқытпай, жоғарыда айтқанымыздай секілді ішкі мағынасын аша отырып түсіндіру тиіс» [11, 118-119 б.] Одан бөлек және келтірейін:

Мұғалім: «Сен әкеңе, ағаларыңа қолғабыс қыламысың? Қолғабысын қылу керек пе?»

Шәкірт: «Қолғабыс қылу керек, мен де қолғабыс қыламын».

Әрі қарай тағы бір бала оқиды. «Баланың жұмыс қылғаны ұнамайды. Мен һәр түрлі ғылымдар оқып қайттым, дана қазақтың асыл сөздерін ұмыттым, асық деген деген не нәрсе?»-деді.

Мұғалім: «Бала неге жұмыс қылғысы келмеді?».

Шәкірт: «Жалқаулықтан жұмыс қылғысы келмеді»

Мұғалім: «Жалқаулық жақсы ма?»

Бұл Міржақып Дулатұлы өзінің тәжірибиесіне келе отырып «Мұғалімдерге» деген мақаласында оқушыларға тек білім беріп емес, сонымен қатар тәрбие беру керек. «Үздік мұғалім оқушыларға жақсы білім мен қатар тәрбие береді» [12, 120 б] демекші болды Міржақып Дулатұлы.

Ал 1909 жылы Міржақып қазақ халқының көзін ашуға талпынып «Оян Қазақ!» деген ақ патшаның әрекетін әшкерлеген кітабын жариялады. Жер, дін, тіл мәселелері қазақ қауымының бірден-бір шешуін іздеген мәселесі болғаны белгілі. Ақын «Оян, қазақта» патша үкіметінің қазақтарды малға жайлы, шұрайлы жерлерден ысыруға бағытталған әккі саясатын әшкерлеп, ата-баба бейітін қарамай бұзып, орнына переселен поселкелерін салып, сүйектерін қорлап, емін-еркін алшаң басқан мұжықтарға ызаланып, жерімізден кетіп, өрісіміздің тарылғанына күйінеді. Міржақып қазақтың езілген, адасқан, тығырыққа кез келген халін осылайша көрсете отырып, сынға алады [13,8-9 б].

XX ғасырдың басында Ресей империясында ақпан төңкерісі болып, нәтижесінде патшаның тақтан түскені туралы хабарды Ресей елінің халықтары да, бодандықтағы елдерде және майдандағы жұмысшылар арасында жүрген қазақдемократиялық зиялылары да зор қуанышпен және қазақ зиялыларының тәуелсіздік жолындағы күресін іске асыруға деген үлкен қуанышпен қарсы алды. Бұл хабарды естіген елдің сол кездегі қуанышын ерекше сипатаған алаш зиялысы Екінші жағынан, қазан төңкерісінің нәтижесінде орналаған саяси жүйенің мәнін түсіндіру үшін алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы өзінің «Мемлекет халі» атты мақаласында: «...Жер жүзінде бай мен жарлы болмасын, жұрттың бәрі еншілес болсын, арасынан қыл өтпейтін тату болсын деген ең ізгі пікір. Бірақ бұған жұрт әлі жетіскен жоқ. Жұрттың бәрі бұл пікірге айналуға әлі де неше ғасырлар өту керек. Жетілді деген мәдени Еуропа мемлекеттері хайуандық дәрежесінен әлі ұзай алмай жүргенін төрт тым-жесірдің көз жасын көл қылған, неше мемлекетті жоғалтуға тақаған сол сұрапыл соғыс жерге жіберілген малға құныққан күшті жұрттардың бастаған соғысы емес пе еді! Мұны көре тұра биыл тұрғай 20-ғасыр біткенше жұрттың бәрі бір кісінің баласындай тату болады деу асығыс. Құр әшейін көркем қиял. Мұны осы күнгі большевиктер де, «большевик» болып жүргендер де жақсы біледі. Соның үшін бүліншілік шығарушылардың сылтаы жоғары мақсат болғанымен сыры басқа». Алаш зиялылары Міржақып Дулатұлы және оның серіктестері ақпан төңкерісімен бірге келген саяси өзгерістер қазақ халқының тәуелсіздік жолында ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаттарының орындалуына, яғни тәуелсіздік алуға, жер мәселесін ұлттық мәдениетті өркендетуге және жол ашады деп түсінді. Олардың пайымдайынша Міржақып Дулатұлы былайша баяндайды: бұрынғы патша үкіметінің жүйесінің жойылуы, теңдік орналуы, яғни бай кедей болмауы сияқты қазақ халқы үшін мүлдем түсінісіз жағдай деп білуі. Ал ақпан төңкерісінен кейін алаш зиялыларының қазақ қоғамы үшін қандай қызметтер атқарды, яғни сол кезде қоғамдық саяси қызметі қандай болды. Алаш зиялыларының егемендік жолында қандай жұмыстар атқарды. Енді осы сұрақтарға жауап беріп көрейік [14, 225-226 б].

Ақпан төңкерісі нәтижелі аяқталғаннан кейінгі алғашқы күндері де алаш зиялылары сол бұрынғыдай «Қазақ» газеті басқармасына біріккен топта өздерінің жазған мақаларын жариялап, содан соң майдандағы қазақ жастарыменде байланыста болып егемендік алу жолында алғышарттары жайында жеделхаттар алмасып отырды. Сонымен қатар, қазақ зиялылары өздерінің негізгі мақсаттарын анықтап алды. Жоғарыда келтірілген жеделхатта, Алаш зиялыларының алға қойған мақсаты халықты жаңа билікті қолдау шақыруы, содан соң сол арқылы ұлт тағдырының мәселесін шешу. Алаш зиялылары қазақ халқына әрқашан тиімді жақтарын қарасты. Жаңа билікті қолдай отырып, соның шеңберінде дипломатикалық әдіс арқылы қан төгіссіз дербестікке ұмтылуы болды. Алаш көсемдері деп есептелетін Ә.Бөкейханов, М.Дулатұлы және А.Байтұрсынұлы және барша ұлт зиялылары дербестікке

ұмтылу жолдарын қарастыру үшін Қазақ облыстарындағы көзі ашық көкрегі ояу қазақтарымен бірлесіп келіссөздер, ұйымдар және бір-бірлерімен ақпарат алмасып отырды.

Міржақып Дулатұлы бір мың тоғыз жүз он үшінші жылы қаңтар айының соңы жағында газетке оқырман жинау үшін Павлодар қаласына аттанады. Павлодар қаласының қазақтары «Қазақ» газеті шығып жатыр деген есіткен соң Міржақыпты іздеп келіп, газетке жазылады. Содан Міржақып газетті алушының санын есептегенде 150-дей қазақ газет аламыз деп жаздырыпты.

Міржақып Дулатұлы Ахмет Байтұрсынұлының тапсырмасы бойынша бір мың тоғыз жүз он үшінші жылдың қаңтар айында Мәскеуге барады. Баруындағы мақсат Гербектың баспаханасынан газет шығаруға қажет заттар мен шрифтарды алып Орынборға қайта аттанады [15, 20-21 б.].

Алаш зиялылары көптен күткен тарихи оқиға, яғни «Қазақ» газетінің алғашқы саны бір мың тоғыз жүз он екінші жылы ақпанның екінші жұлдызында жарыққа шығады. Бұл газеттің бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлы, ал екінші редактор Міржақып Дулатұлы болады. Алаш зиялылары егемендік жету жолындағы бірінші қадамы жаңа үкіметтің ұлттық автономия құру арқылы жетуге болатындығын ұйғарды. Содан соң, болашақта дербес мемлекет боламыз деген ең үлкен мұраттарды да жоспарланды.

Ақпан төңкерісінен кейін Қазақ жерінде алаш зиялыларының қоғамдық-саяси жұмыстары өте жоғары белсенділікпен атқарыла басталды. Қазақстанда қазақ комитеттері ашыла бастады. Қазақ комитеттері тәуелсіздік жолында ұлт-азаттық қозғалыстың ақпан төңкерісінен кейінгі нәтижесі. Дәлірек айтсақ, қазақ комитеттерінің ашылуы-қазақ халқының дербестік алу жолында жасалған алғашқы қадамдер еді. Қазақ комитеттері барлық облыстарда, уездерде ашыла бастады. Қазақ комитетінің ашылып жатқаның жөнінде 1917 жылғы 17 наурызда «Қазақ» газетінде жарияланды. Қазақ комитетінің негізгі мақсаты: біріншісі, қазақ халқының дербестік алуына жасалған қадам болса, екіншісі елдің тыныштығын сақтау үшін әскер мен азық-түлікті жеткізіп беру. Сол үшін 1917 жылы 10 наурызда Орал облысында қазақ комитеттері ашылып, оның төрағасы болып- Әлібеков сайланды. Содан соң 1917 жылы 11 наурызда Семей облысында қазақ комитеті ашылып, төрағасы-Р.Мәрсеков, Омбыда төрағасы болып Е.Итбаев, Верныйда ашылған қазақ комитеттерінің басшысы болып сайланған И.Жайнақов. Алайда қазақ комитеттері қазақ халқы үшін маңызды болғанымен, төрағалық сайлау кезінде, Ресей империясы кезіндегі болыс сайлауындағыдай билікке талас етек алды. Кейбір ұлт зиялылары қазақ халқының көп жылдары күтіп келген егеменді елу идеясын ұмытып, мансапқа ұмтыла бастады. Ал басқа ұлт зиялылары бірігіп қазақ комитеттері құрылғаннан кейін уездерде, облыстар қазақ халқының егеменді ел болу идеяларын жүзеге асыру үшін съездер өткізу үшін келіссөздер, семинарлар өткізіп ақылдаса бастады. Алаш зиялыларының съездге дайындық кезеңде, съездің негізгі мақсаттарын туралы «Қазақ» газетінде мақаларын жариялады. Солардың бірі Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы Торғай облыстық құрылтайға арнап жазылған мақаласында: « енді біз өзімізге өзіміз өкпелемесек, өзге өкпелей алмаймыз. Қолымызға берген бостандықты ұстай алмасақ, пайдалана алмасақ келінді күн, жібекті жүн еткен мысалында боламыз. Олай болсақ біз жұрт бола лмаймыз. Өз ісімізді өзіміз басқара алмасақ, бізді біреу келіп түзетер деу адасқандандық. Әр жұрт бұл күнде өз қамын ойлап жатыр... Уақыт өткізбелік. Өкініп жүрмелік. Қазіргі бір күн бұрынғы жүз жылдан қымбат. Оян , қазақ, талпын, жұрт, қамдан, жұрт!» [16, 174 б] деген рухты үндеу жолдап, алда өткізілейін деп жатқан съездердің нәтижелі пайдалы болуына қажет шарттарды түсіндіріп, маңызын айшықта сонымен қатар елдің назарына енді көрініп келе жатқан ақындар . қайраткерлер Мағжан Жұмабаев пен Мұстафа Шоқай қатысты. Бұл съездге тек қазақтар емес, түркі тілдес өзбек, татар және башқұрттың зиялылары да қатысты. Олар Мунауур Қари, Фатих Каримов және Теміршах Соловьев.

Торғай облысы қазақ съезінің төрағасы болып ұлт жанашыры А.Байтұрсынұлы саяланады. Ал Съезді ашып беру үшін Торғай облысының комиссары болып саяланған қазақ зиялыларының көсемі саналған, болашақ Алаш-Орда үкіметінің президенті Әлихан Бөкейханов сөз беріледі. Әлихан Бөкейханов ізгі ниеттің білдіріп съезді ашып береді. Съездің төрағасын бір ауыздан сайлап болған соң, Сөз сөйлеу үшін қазақ зиялысы Міржақып Дулатұлы сөз сөйлеуге рұқсат алады. Міржақып Дулатұлы: « Арамызда сатқындар, бұрынғы Ресей империясына тыңшы қызметін жасаған М.Тұғанчин мен Ғ.Машинев. Олар шығып кетсін. Содан соң әрі қарай съездімізді жалғыстырсақ».- деп шығуын талап етіп, оларды шығарып жіберді [17, 230-236 б].

Жалпы қазақ съездін өткізуге, сол съезде қаралатын мәселелер жайында Міржақып Дулатұлының атқарған қызметі ерекше. Оған дәлел алда болатын жалпы қазақ съезде қаралатын негізгі мемлекеттік құрылысқа және жер мәселесіне көбірек мән берді. Сонымен қатар Алаш партиясының бағдарламасын дайындауға атсалысты.

Жалпы қазақ съезді 1917 жылы 21-28 шілде аралағында Орынбор қаласында өтті. Бұрын болған алғашқы қазақ жұртын басын қосып болашақта егеменді ел боламыз деген негізгі мақсатқа жетуге азғана қадам қалған болатын. Бүкіл қазақ съездіне қатысқан өкілдер Ақмола, Жетісу, Орал, Ақмола облыстарынан қлт зиялылары қатысқан болатын.

Негізгі мәселелердің қатарына, қазақ ұлттық автономиясы, қазақ облыстарындағы жер жағдайы, мемлекеттік билеу түрі, жер дауы, земство, оқу-білім, әйел теңдігі және басқа мәселелері қаралды. Бүкіл қазақ съездінің қаулысы 1917 жылғы 31 шілде шыққан «Қазақ» газетін жарияланды [18, 134-136].

Бастапқыда қазақ зиялылары осылай шешімде болды. Кейінерек 17 жылдың күзіне қарай біршама өзгерістер енгізуі керек екендігін біліп бір тоқтамға келді.

Бүкіл қазақ съезінің шешімен Алаш партиясы құрылды. Алаш партиясының көсем болып Әлихан Бөкейханов сайланды. Алаш партиясының құрамына -Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Халел Досмаханбетов және тағы басқа ұлт зиялылары.

Алаш партиясының комитеттері қазақ облыстарында кең алып ашыла бастады. Соның бірі ретінде Семей облысында ашылыған уақытша комитенінің құрамы Алаш партиясының бағдарламасы 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жариялады. Бағдарламаны құрастырушылар қатарына: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Е.Ғұмаров, Ғазымбек Бірімжанов және тағы зиялылар қатысты. Алаш партиясының бағдарламасы 10 тараудан тұрады. Оның құрылымы төменде көрсетілгін. Мұқият зер салсаңыз:

Мемлекеттік құрылысы. Ресей демократиялық федеративтік республик болу. (Демократия-билік халықтың қолында, федерация-тек мемлекеттердің одағы. Федеративтік республикаларда өз аумағы бөлек, өз мәселерін егемендікпен шешеді және бір-бірімен бірлікте болады.

Үкөметті Құрылтай жиналысымен Мемлекеттік Дума келісілген бір жыл мерзімге сайланатын президент болу керек. Президент мигистрлер ақркылы халықты бағу, ал министрлер Құрылтай жиналысымен мемлекеттік дума алдында есеп береді. Депуттарға әділ, тең, тікелей және жасырын сайлау өтеді. Қан, дін және жыныс арасында айырмашылық болмауы тиіс. Тек Мемлекеттік дума ғана заң шығара алады, ал мемлекетті дума үкіметті тексеруге, істерді және есп алуға құқылы. Мемлекет баж салығы Мемлекеттік Думаның рұқсатынсыз салынбауы тиіс.

Жергілікті бостандық. Қазақ жүрген барлық облыстардың бәрі бірі-бірімен байланыста болуы және өзін-өзі басқаруы керек. Реті келсе, қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен әзірге бірлесе болу, реті келмесе, бірден-ақ өз алды [19,138-139 б.]. Жоғарыда келтірілген «Алаш» партиясының бағдарламасынан үзінді берілді. Бұл болашақ құрылу жолындағы Демократиялық мемлекеттің жобасы болатын. Міржақып және басқада ұлт көсемдері қазақ

облыстарына барып, қазақ халқына болашақ мемлекеттің жобасын таныстырды. Содан соң, қазақтардың сол мемлекеттің құру жолына «бір жағадан бас шығарып, бір жеңнен қол шығарып бірге атсалудымыз керек», -деп қазақ халқына үндеу жариялады.

Бір мың тоғыз жүз он жетінші жылы желтоқсанның 5-13-жұлдызында қазақ тарихында елеулі оқиға болды. Ол оқиға Жалпы Қазақ құрылтайы болып өтті. Бұл құрылтайда бүкіл қазақ зиялыларымен қарапайым халық қатысып, Алаш-Орда үкіметін құруға шешім шығарды. Алаш-Орда үкіметінің мемлекет басшысы болып ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов сайланды. Әлихан Бөкейхановтың көмекшісі болып Міржақып Дулатұлы тағайындалды. Сол кезден бастап Міржақып Дулатұлы Алаш партиясының белгілі көсемі ретінде елге белгілі болды. Алаш-Орда үкіметінің мемлекет құрылысын таныстыру үшін алаш партиясының бағдарламасын дайындағандарының бірі болып, Торғай, Түркістан, Ақмола және т.б. қалаларда құрылтайларды ұйымдастырушылардың қатарында болды. Міржақып болашақ мемлекеттің әскери жүйесін үшінде қара халыққа «милиция, солдат» неге екендігін түсіндіріп, әскер жасақтай бастады. Яғни Міржақып Алаш-Орда үкіметінің қазақ әскерінің бас қолбасшылық қызметінде атқарған. Бір мың тоғыз жүз он сегізінші жылы мамыр айында болашақ Алаш-Орда үкіметінің әскеріне қару-жарақ пен оқ дәрі сатып алу үшін Шәуешекке келіссөзге Міржақыптың басшылығымен алаш зиялыларымен бірге барады.

Алаш-Орда үкіметі мен қазақтың алғашқы партиясы «Алаш» партиясының құрылуындағы негізгі мұраты- ешкімге тәуелді емес, дүние жүзіне белгілі егеменді ел болу және сол арқылы қазақ халқын қорғау болатын. Сол жылдың қарашаның 21-жұлдызында Әлихан Бөкейхановтың мына сөзі: « Біздің орыс Европа соғысынан шығып қалды. Уақытша хакумет абақтыда. Найзаның үшіменен, айбалтаның жүзіменен болған хакуметті Россия жұрты хакумет демей тұр. Финляндия, Украина, Кавказ, Таман қазақ жан сауғалап, «бұл бәледен аулақ боламыз», [20, 28 б.] деп «Қазақ» газетінде жарияланған мақаласында. Содан Әлихан Бөкейханов алаш зиялыларымен бірігіп сол сәтті пайдаланып ен алдымен азамат соғысында ақтардың жағында болады. Бірақ ақтар Алаш-Орда үкіметінің көсемдеріне өлім жазасына кесу туралы шешім шығарып, құрған өкіметін мойындамайды. Содан Ахмет Байтұрсынұлы 1919 жылы Кеңес үкіметінің басшысы Ленинмен келіссөзге келеді. Содан соң Алаш зиялылары қызылдардың жағына болып ақтарға қарсы күреседі. Сол кезде кеңес үкіметі 1919 жылы алаш көсемдері мен зиялыларыға кешірім жасайды. Содан соң ағарту – мәдени жұмыстарға тарта бастады. 1920 жылдың соңымен 1921 жылдың басында қазақ жерінің солтүстік, орталық және батыс жағында жұт болып екі миллион мал қырылып, қазақтар аштыққа ұшырайды. Сол жағдайдың алдын алу үшін Міржақып бастаған бір топ алаш зиялылары «Аштыққа көмек комиссиясын» құрып Семей жұртшылығынан 7000 жуық малды жинап Торғайға айдайды. Торғай жұртшылығына тегіс бөліп береді. Сөйтіп аштыққа ұшыраған қазақ халқын аман сақтап қалады. Сол кезде алаш зиялыларының бұл әрекетін кеңес үкіметіне қарсы шықты деген сылтаумен 1922 жылы ұлт зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Ахметсапа Юсупов және бір топ алаш зиялыларын Семей түрмесіне қамайды. Бірнеше айдан соң Міржақып және Алаш зиялылары 1919 жылы сәуірдің 4-ші жұлдызында Ленин мен Калининнің қол қойған қаулысымен оларды абақтыдан босатылады. Содан соң Міржақып отбасымен бірге Орынбор қаласында қоныс тебеді. Сол уақытта Міржақып Института жұмысқа орналасып, өзінің ағартушылық қызметін әрі қарай жалғастырады. «Есеп құрал», «Оқу құралы» сияқты оқулықтарды дайындай бастайды. Сол оқулықтар 1924 жылы баспадан басылып шықты.

Міржақып Дулатұлы 1924-1928 жылға дейін «Еңбекші» газетінде редактордың көмекшісінің қызметін атқарады. 1928 жылы жапон тыңшысы, халықтың жауы деп кенестік үкімет Міржақып Дулатұлын 10 жылға абақтыға қамайды. Ол Бутыр түрмесі арқылы Соловецк лагеріне жіберіледі. Абақтыда жүріпте шығармашылықпен айналысады. Сонымен

қатар, дәрігер қызметінде атқарады. Міржақып 1935 жылы Соловецк лагерінде елу жасында өмірден озады. Міржақып Дулатының сүйегін еліміз тәуелсіздігіміз алған соң, тарих ғылымдардың докторы Марат Әбсеметтың ізденісі нәтижесінде 1992 жылы Міржақыптың туған жеріне алып келіп қайтадан жерленді [21, 26-29 б.].

Қорытынды

Қорыта келе, қай дәуірдің болмасын ұлты ұлықтаған ұлдары болары сөзсіз. Сол сияқты қазақ елінде де әр ғасырда ұлықтар ұландары табылып жатады. Осындай тұлғалар қатарында ХХ ғасырдың басында өзінің халқына деген адал қызметі мен қоғамдық-саяси әрекеттері үшін көзге түскендердің бірі - М. Дулатұлы болды. Ол туралы айту, жазу, зерттеу жұмыстарын әлі де болса толықтыра түсу тарихшылар міндеті.

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамы үшін адал қызмет жасап, өздерінің өмірлерін егеменді ел болу жолында құрбан еткен Алаш зиялылары қалыптасты. Алаш зиялыларының идеясы-өткен ғасырдан қалыптасып келген Алаш идеясы еді. Алаш идеясының негізгі мақсаты көзі ашық, білімді және елі үшін адал қызмет жасайтын, елін қорғайтын азаматтар қалыптастыру болса, сонымен қатар басы біріккен бір жағадан бас шығарып, бір жеңнен қол шығаратын егеменді ел болу еді. Бұл идеяны жүзеге асыру үшін бастапқыда көзі ашық, оқыған, білімді қазақ жастарды топтастыра бастады. Сөйтіп ХХ ғасырдың 1905 жылында Алаш қозғалысы басталды. Бұл қозғалыстың көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы және Міржақып Дулатұлы, одан бөлек олардың құрамын бірнеше ұлт зиялылары кірді. Алаш зиялылары егеменді ел болу жолында да, қазақ халқының жағдайынның жақсарту жолында да аянбай тер төкті. Олар Алғашқы «Қазақ» газетін, «Алаш» партиясы мен Алаш Орда үкемін құрды. Алаш зиялыларының ішінде қазақты оятқан, алғаш роман мен қазақ тілінде «Есеп құралы» атты кітап жазған Міржақып Дулатұлы. Міржақып Дулатұлы «Қазақ» газетімен Алаш партиясының құрылуына атсалысқан алаш зиялыларының бірі. Міржақыпта Ахмет, Әлихан сияқты ұлт жанашыры. Жоғарыда айтылған алаш зиялыларының барлығыда Алаш деп ұрандаған тұлғалар. Олардың армандары бір болатын. Елінің егемен ел болып, өзінің ақшасы мен туы, тілі, жер жүзінде тәуелсіз елдерінің қатарына болу еді. Алайда кеңес үкіметінің қитурқы саясатымен қазақ зиялыларының арасынан көреалмаушылық қасиеттері бар тұлғарының кесірінен Алаш зиялылары өздерінің егеменді ел болу мақсаттарына қол жеткізе алмады. Тіпті «Халық жауы» ретінде айыпталып ату жасасына кесілді, кейбіреулері сібірге жер аударылды. Алаш зиялыларының жазып қалған еңбектерін соттап, жойып жіберді.

ХХ-ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстының ұйымдастырушыларының бірі Міржақып Дулатұлы, сондай-ақ, ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне жаңалық алап келген, атап айтқанда, алғаш рет қазақтың романын жазған, бастауыш сыныптарға арнап есеп құралын және елдің кемелденуіне де рухани жетекші болған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 365 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 253 б..
3. Т.Уямо.«ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының дүниетанымы: Міржақып Дулатұлының «Оян Қазақ!» кітабы туралы» диссертация. Хокойдо Университет.-1993.-36 б.
4. Движение Алаш: сворник материалов судебных процессов нау Алашевцоми.-Алматы ФФ «Ел-шежірі».-2011.324 б.
5. Алаш қозғалысы. Құжаттарының материалдар жинағы. Желтоқсан 1917.-мамыр 1920. Движение Алаш. Сворник документов и материалов. Дебарь 1917г.-май 1920 г.-Алматы: «Алаш».-2,2.-496 б.

6. Алаш қозғалысы және Алаш Орда үкіметінің 10 жылдығына арналаған «Алаштың Тәуелсіздікке және Қазақстанның Ұлттық бірігуіне» атты халқыралық ғылыми конференцияның мақалар жинағы.-Орал,207.-с.-364.
7. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары.1-том. Алматы: Ғылым,1996.-280
8. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: Мақалалар мен зерттеулер.2-т.Алматы:Ғылым,1997,1997.-344б.
9. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары.1-том. Алматы: Ғылым,1996.-280-
10. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: Мақалалар мен зерттеулер.2-т.Алматы:Ғылым,1997,1997.-344б.
11. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: өлеңдері, роман, пьеса,әңгімелер.1-том. Алматы: Мектеп, 2002.-365 б.
- 12.Міржақып Дулатұлы. Шығармалары: Көсем сөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары.2-том. Алматы: Мектеп, 2003.-389б.
13. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары.4-том.-Алматы,Мектеп.-2003.-341 б.
14. Міржақып Дулатұлы. Шығармалары: Аудармалар мен естеліктер, құжаттар мен деректер.5-том. Алматы: Мектеп, 2004.-612 б.
15. Міржақып Дулатұлы. Шығармалары: өлеңдер, роман, пьеса мен әңгімелер. 6-том. Алматы: Мектеп, 2013.-368 б.
16. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары.1-том. Алматы: Ғылым,1996.-280-б.
17. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: Мақалалар мен зерттеулер.2-т.Алматы:Ғылым,1997,1997.-344б.
18. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: өлеңдері, роман, пьеса, әңгімелер.1-том. Алматы: Мектеп, 2002.-365 б.
19. Міржақып Дулатұлы.Шығармалары: өлеңдері, роман, пьеса, әңгімелер. 1-том. Алматы: Мектеп, 2002.-365 б.
20. Міржақып Дулатұлы. Шығармалары.1-том. Алматы: Ғылым,1996.-280-б.
21. Міржақып Дулатұлы. Шығармалары.1-том. Алматы: Ғылым, 1996.-280-б.

REFERENCES

1. Koigeldiev M. Alash movement. - Almaty: Sanat, 1995. - 365 p.
2. Nurpeyisov K. In Alash and Alashor. - Almaty: Atatek, 1995. - 253 p.
3. T. Uyamo. "The worldview of Kazakh intellectuals at the beginning of the 20th century: Mirzhakip Dulatuly's "Awake Kazakh!" dissertation about the book. Hokoido University.-1993.-36 p.
4. Dvizhenie Alash: svornik materialov sedebnykh protsessov nau Alashevtsomi.-Almaty FF "El-shezhiri".-2011.324 p.
5. Alash movement. A collection of documents. December 1917-May 1920. Movement Alash. Collection of documents and materials. Debar 1917-May 1920-Almaty: "Alash".-2,2.-496 p.
6. A collection of articles of the international scientific conference "Independence of Alash and National Unification of Kazakhstan" devoted to the 10th anniversary of the Alash movement and the government of the Alash Horde.-Ural, 207.-p.-364.
7. Mirjakyp Dulatuly. Works. Volume 1. Almaty: Science, 1996.-280
8. Mirzhakip Dulatuly. Works: Articles and researches. Volume 2. Almaty: Science, 1997, 1997. - 344 p.
9. Mirzhakip Dulatuly. Works. Volume 1. Almaty: Science, 1996.-280-
10. Mirzhakip Dulatuly. Works: Articles and researches. Volume 2. Almaty: Science, 1997, 1997. - 344 p.

11. Mirzhakip Dulatuly. His works: poems, novels, plays, stories. Volume 1. Almaty: School, 2002.-365 p.
12. Mirjakyp Dulatuly. Works: Foreword, literary criticism, research articles. Volume 2. Almaty: School, 2003.-389 p.
13. Mirzhakip Dulatuly. Works: educational works and educational tools. Vol. 4. - Almaty, School. - 2003. - 341 p.
14. Mirjakyp Dulatuly. Works: Translations and memoirs, documents and data. Volume 5. Almaty: School, 2004.-612 p.
15. Mirzhakip Dulatuly. Works: poems, novels, plays and stories. Volume 6. Almaty: School, 2013.-368 p.
16. Mirzhakip Dulatuly. Works. Volume 1. Almaty: Science, 1996.-280 p.
17. Mirzhakip Dulatuly. Works: Articles and researches. Volume 2. Almaty: Science, 1997, 1997. - 344 p.
18. Mirzhakip Dulatuly. His works: poems, novels, plays, stories. Volume 1. Almaty: School, 2002.-365 p.
19. Mirzhakip Dulatuly. Works: poems, novels, plays, stories. Volume 1. Almaty: School, 2002.-365 p.
20. Mirzhakip Dulatuly. Works. Volume 1. Almaty: Science, 1996.-280 p.
21. Mirzhakip Dulatuly. Works. Volume 1. Almaty: Science, 1996.-280 p.

МРНТИ : 03.01.09

Кандов Бахадир Мирзаевич

Доцент Чирчикского государственного педагогического университета
(Ташкент, Республика Узбекистан)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРОРА РИСКУЛОВА, НАЗИРА ТОРАКУЛОВА И СУЛТАНБЕКА ХОДЖАНОВА В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация. В Туркестанском крае первая четверть XX века ознаменовалась мощными общественно-политическими потрясениями. В ходе революционных процессов в крае, ставших полиэтничными, такие деятели, как представители казахской этноэлиты Т. Рыскулов, Н.Торекулов, С. Кожанов, работали в высшем эшелоне советской власти и совместно с узбекскими национальными деятелями реализовали политические реформы в Туркестанской Автономной Советской Республике. В их общественно-политической деятельности целью советской идеологии было достижение самоуправления коренных народов (что переводится как самоопределение). С этой целью их попытка интегрировать интересы нации с советскими реформами была оценена партийными властями как националистическая, пантюркическая. Эти политические заголовки позже были осуждены во время «Большого террора» и послужили основой для их политических преследований. Целью исследования является анализ общественно-политической деятельности указанных лиц. В соответствии с этой целью статья анализируется и оценивается на основе данных исторических процессов.

Ключевые слова: Этноэлита, Туркестанский край, советские реформы, национально-территориальное размежевание.

Кандов Бахадир Мирзаевич

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеттің доценті
(Ташкент, Өзбекстан Республикасы)

ТУРАР РЫСҚҰЛОВ, НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ ЖӘНЕ СҮЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Түркістан өлкесінде XX ғасырдың алғашқы ширегі аса қуатты қоғамдық-саяси сілкіністер іске асты. Көпэтносты болып қалыптасқан өлкедегі революциялық процесстер барысында қазақ этноэлитасының өкілдері Т.Рысқұлов, Н.Төреқұлов, С.Қожанов сияқты қайраткерлер кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасап, өзбек ұлттық қайраткерлерімен бірге Түркістан Автономиялы Кеңестік Республикасындағы саяси реформаларды іске асырды. Олардың қоғамдық-саяси қызметтерінде кеңестік идеологияның мақсат-мүддесімен бірге жергілікті халықтардың өзін-өзі билеуіне (самоопределение деп аударылады) қол жеткізу болды. Осы мақсатта олардың ұлт мүддесін кеңестік реформалармен кіріктіру әрекеті партиялық билік тарапынан ұлтшылдық, пантүркішілдік деп бағаланды. Осы саяси айдарлар кейін олардың «Үлкен террор» кезінде айыпталып, саяси қуғындалуларына негіз болды. Зерттеудің *мақсаты* аталған тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметіне талдау жасау. Осы мақсатқа сай мақала осы тарихи процесстер деректік негізде талданады және баға беріледі.

Кілтті сөздер: Этноэлита, Түркістан өлкесі, кеңестік реформалар, ұлттық-территориялық межелеу.

Kandov B.

**Associate Professor of Chirchik State Pedagogical University
(Tashkent, Republic of Uzbekistan)**

THE ACTIVITIES OF TUROR RISKULOV, NAZIR TORAKULOV AND SULTANBEK KHOJANOV IN TURKESTAN

Annotation. In the first quarter of the twentieth century, the most powerful socio-political upheavals took place in the Turkestan region. During the revolutionary processes in the multiethnic region, such figures as representatives of the Kazakh ethnoelite T. Ryskulov, N. Turekulov, S. Kozhanov served in the highest echelons of Soviet power, and together with Uzbek national figures implemented political reforms in the Turkestan Autonomous Soviet republic. In their socio-political activities, along with the goal-interest of Soviet ideology, was to achieve self-government (translated as self-government) of local peoples. To this end, their attempt to integrate the interests of the nation with Soviet reforms was assessed by the party authorities as nationalism, pan-Turkishness. These political headings later became the basis for their condemnation and political persecution during the "Great Terror".

Key words: Ethnoelite, Turkestan region, Soviet reforms, national-territorial demarcation.

Введение.

В результате государственного переворота в России в октябре 1917 года к власти пришли новые социал-демократы. В результате этого в Туркестане было насильственно упразднено существующее правительство и установлена Советская власть. Начали создаваться руководящие органы Советской власти [1, 50–51.].

При формировании советской власти в Туркестане в состав местных Советов не входили представители коренного населения. Лишь 14 из 60 депутатов, принимавших участие в VI съезде Советов Ферганской области, состоявшемся 6-7 декабря 1917 года, были представителями местных этносов [2, 55.]. В комитет съезда не был избран ни один представитель местного населения, все члены комитета принадлежали к другим национальностям.

В таких условиях вопрос региональной автономии стал главным вопросом общественно-политической жизни представителей, чтобы местное население могло иметь свои политические права. Идея предоставления автономного статуса Туркестану была очень популярна не только среди демократической интеллигенции, но и среди простых людей. В обществе Туркестана приоритетом было прекращение колониального статуса страны.

26-29 ноября 1917 года в городе Когане состоялся IV съезд мусульман Туркестанской области [3, 79.]. В конференции приняли участие около 300 представителей Ферганской, Самаркандской, Сырдарьинской, Эттисувской и Закаспийской областей. На съезде обсуждалось государственное устройство и было решено назвать его Туркестанской автономией [4, 209.].

Съезд продлился два дня, и 28 ноября 1917 г. была объявлена Туркестанская автономия. В состав Совета народной администрации Туркестанской автономной области вошли 4 представителя от собрания городских администраций. 36 из избранных были мусульманами и 18 - русскими, армянами, евреями и другими европейцами [5, 78]. Депутатами Туркестанского национального собрания были избраны представители различных политических организаций. Люди, являющиеся бизнесменами-националистами и крупными

промышленными инвесторами, многие годы выступавшие против колониальной системы, в частности, членами из Ферганы стали И.Шоахмедов, О.Кушбегиев, Н.Камолхонтурев, Х.Юра-Огаев, О.Махмудов, Ашурходжа, Д.Корабеков, А.Оразаев, М.Мирзаахмедов [6, 1, 5 декабря]. Сын Насирхан тура Камолхантура углы (1871–1938) [7, 21] был назначен министром образования из Национального консультативного совета, состоящего из 54 членов.

Обсуждение и результаты.

Создание Туркестанской автономии было встречено с радостью среди населения, на местах проводилось множество митингов и демонстраций. По данным прессы того времени, 1 декабря 1917 года в Намангане прошла публичная демонстрация с участием около 10 000 человек. Отмечается, что участники демонстрации в городе выкрикивали "Да здравствует Автономный Туркестан и его правительство!" Они несли приглашения с написанными на них лозунгами [8, 13 декабря]. 6 декабря 1917 года в Андижане [9, 20 декабря] и 7 декабря в городе Кокан [10,123] состоялась демонстрация нескольких тысяч человек в поддержку Туркестанской автономии.

Туркестанскую автономию поддержали все слои населения и национальные политические общества страны, а также представители европейского населения. Большое значение в защите Туркестанской автономии имел I чрезвычайный съезд мусульманских рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, состоявшийся в городе Когане 26-30 декабря 1917 года [11, 26]. В съезде приняли участие около 200 представителей со всей Туркестанской области [12, 139]. При этом в конгрессе приняли участие представители различных групп и организаций. Главной задачей съезда было определение отношения к вновь созданной Туркестанской автономии. После нескольких дней споров они сочли целесообразным поддержать автономию и включить в ее состав представителей мусульманских рабочих, солдат и фермерских депутатов [13, 92].

7-10 января 1918 года в Кокане состоялся II съезд Туркестанской эсеровской партии. В конференции приняли участие представители Кокана, Скобелева, Андижана, Марва, Самарканда и других городов. Все принимавшие участие в съезде поддержали Туркестанское автономное правительство [14, 94].

Однако высокий авторитет и престиж автономного правительства среди народа беспокоили большевиков. В Туркестане большевики взяли власть силой оружия. Все существовавшие в Туркестане национальные суды были упразднены, городские думы закрыты, судебные разбирательства приостановлены. Вместо них были созданы «новые суды» из простых русских солдат и рабочих [15, 20 декабря]. 13 января 1918 года группа красных воинов подошла к городу Кокан и захватила ханское войско. Кроме того, они взяли крупную сумму денег и кредитов примерно в 10 банках города. Банк «Кокан», являющийся хлопковой биржей всего Туркестана, понес убытки в размере около 3 миллиардов рублей [16, 80]. На совещании большевиков в Ташкенте 18-25 января 1918 г. было решено прекратить автономию Туркестана и подчеркнуто, что члены правительства должны быть арестованы [17, 28 января].

19 февраля 1918 г. Автономия была насильственно распущена, а ее члены подверглись преследованиям [18, 149]. Остальных расстреляли без суда и следствия, как только их поймали. Большевики и армянские партизаны провели в стране массовые убийства. 30 апреля 1918 года было утверждено «Положение о Туркестанской Советской Республике Российской Советской Федерации». Оно определило основы государственного строительства в Туркестане, на его территории, структуру и функции высших законодательных и исполнительных органов, органов местного самоуправления и их отношения с РСФСР [19, 5 мая, 1918 г.]. В соответствии с уставом, за исключением Бухары и Хивы, вся территория в географических границах Туркестанской области была объявлена

Туркестанской Советской Республикой Российской Советской Федерации. В уставе отмечалось, что «Туркестанская Республика управляется автономно и согласовывает свои действия с центральным правительством Российской Советской Федерации» [20, 47-48]. Прекращение Туркестанской автономии военной силой в феврале 1918 года создало запутанный узел конфликтов в национальном вопросе. Оно наглядно показало отсутствие связи большевиков с местным населением и в то же время показало зрелость национально-освободительного движения в регионе. После трагических событий февраля 1918 года национально-освободительное движение стало принимать форму открытого вооруженного движения.

Когда коренные народы Туркестанской области и их политические лидеры ясно увидели, что большевики открыто стремятся внести чуждое национальному менталитету государство в поведение государственных структур, они пришли к мнению, что возможность решить национальный вопрос мирным путем исчерпана, что вековая мечта о свободе и независимости может быть реализована только силой оружия.

Быстрое расширение движения за национальное самоопределение, нарастающие с годами антироссийские настроения и сильное желание выйти из состава России страна и руководство страны поставили вопрос о необходимости коренной коррекции советской практики строительства национальной государственности. На первый взгляд кажется, что в этом отношении произошли изменения.

Турор Рискулов, Назир Торакулов, Султанбека Ходжановича Ходжанова выполняли важные задания в Туркестанской Автономной Республике в столь трудный период, то есть в 1918-1924 годах.

Рискулов Турор Рискулович (14 (26) декабря 1894, Верный уезд, Восточно-Торгайский уезд, Эттисувская (ныне Алматинская) область – 10 февраля 1938, Москва) – известный государственный и политический деятель туркестанского народа, историк.

Он родился в семье бедного казахского скотовода. Когда его отец - Рискул (Ирискул) Джилхайдаров был брошен властями Российской империи в тюрьму в городе Верном (ныне Алматы), он также попал в тюрьму по желанию отца и получил свое первое образование в грамотной школе. там (1905-1906). Позже окончил русскую школу в городе Мерки Авлиетского уезда (1910 г.) и сельскохозяйственную школу в Пишпекке (ныне Бишкек) (1914 г.). Принимал активное участие в национально-освободительном движении против царской России в Туркестане в 1916 году. Учился в учительской семинарии (институте) в Ташкенте (1916-1917). В городе Мерки он ненадолго заключен местными властями в тюрьму за агитацию против Временного правительства (весна 1917 г.). Летом 1917 года он создал революционный союз казахской (киргизской) молодежи – «Бухара».

1918-1924 годы составили важный период в деятельности Турора Рискулова - период Туркестана. В июле 1918 года его отозвали в Ташкент. Народный комиссар здравоохранения Туркестанской АССР (октябрь 1918 - июль 1919), председатель Мусульманского бюро Туркестанской коммунистической партии (март 1919 - январь 1920), 1-й заместитель председателя МИК Туркестанской АССР (с октября 1919), Председатель (январь 1920 — июль). Турор Рискулов провел большую организационную работу по прекращению голода и его ужасных последствий в Туркестане, открыто критиковал безразличие большевиков к голодной смерти коренных народов. Некоторые национал-коммунисты во главе с Турором Рискуловым бесстрашно разоблачали шовинистическую политику Центра, насильственные действия членов Турецкой комиссии и Туркбюро, а также вторжение и грабежи красных солдат. Будучи председателем Мусульманского бюро Туркестанской области, он поставил перед политическим руководством Кремля вопрос о создании Турецкой Республики и Турецкой коммунистической партии. В июне 1920 года специально отправился к лидеру большевистской партии В.И.Ленину и разъяснил ситуацию в Туркестане. Однако по приказу

Центра Тюрккомиссия не допускает объединения народов Туркестана. Напротив, по указанию В. И. Ленина, М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышева, Я. Э. Рудзутак приняли меры к расформированию Туркестанской области.

Турор Рискулов, выступавший за объединение туркестанских народов, был снят со всех должностей (июль 1920 г.). Турора Рискулова и его товарищей обвинили в том, что они являются «правыми экстремистами», и наклеили ярлыки «националисты», «пантюрки», «панисламисты». Турор Рискулов был отозван в Москву и работал 2-м заместителем наркома по национальным делам РСФСР (в этом наркомате, возглавляемом И.В. Сталиным, впоследствии были вынуждены работать К. Отабоев и А. Рахимбоев), самостоятельным представителем этого наркомата в Азербайджан (август 1920 г. – июль 1922 г.). Участвовал и выступил с речью на Первом съезде народов Востока в Баку (1-7 сентября 1920). Он был избран членом Совета пропаганды и движения на Востоке, созданного на съезде.

Когда движение за независимость в Туркестане усилилось и политическая обстановка обострилась, он вернулся в свою страну и занял должность председателя Совета Народных Комиссаров Туркестанской АССР (сентябрь 1922 - январь 1924). Несмотря на то, что Рискулов был одним из политических деятелей, возглавлявших борьбу с этим движением, он правильно понимал суть борьбы сторонников независимости и относился к ним сочувственно. Когда он был в Москве 8-12 июня 1923 г., когда присутствовал на 4-м Совете чиновников национальных республик и областей и выступал с речью, Генеральный секретарь ЦК РКП(б) И.В. Сталин решительно обвинял его в идеологическом замешательстве и политические связи с «султан-галиевством».

В начале 1924 года руководство СССР предприняло последнюю решительную попытку разделить народы Туркестана и провести национально-территориальное размежевание в Средней Азии с целью расчленения региона. Москву не заинтересовало пребывание в Ташкенте в столь деликатное время Турора Рискулова, бескомпромиссного борца за целостность Туркестана и единство тюркских народов. Именно поэтому он был отозван в Москву и направлен в Исполком Коминтерна (Коммунистического Интернационала) (помощник руководителя Отдела Ближнего Востока; чрезвычайный представитель в Монголии) (февраль 1924 - середина 1925). Таким образом, в 1924 году начался новый этап политической деятельности Турора Рискулова. 3 марта 1926 года был направлен в Казахский обком ВКП(б) и назначен главным редактором газеты «Енбекши казах» (с 10 апреля 1926 года). Заместитель Председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР (май 1926 - май 1937). Турор Рискулов открыл Туркестанско-Сибирскую (Турксиб) железную дорогу (1 мая 1930 г.). В трех письмах И.В. Сталину он глубоко проанализировал тяжелое положение сельского хозяйства после коллективизации в Казахстане (сентябрь 1932 г. - март 1933 г.).

Хотя Турор Рискулов много лет работал в Москве и занимал различные должности, он последовательно защищал интересы республик Центральной Азии, особенно Узбекистана и Казахстана. По некоторым данным, в сотрудничестве с Файзуллой Ходжаевым он в 1930 году создал секретную организацию и боролся против авторитарного советского режима за свободу тюркских народов. К этой организации присоединились лидеры национальных республик.

Турор Рискулов написал множество работ на русском, узбекском и казахском языках в области истории, экономики, политики и журналистики. Восстание 1916 года в Туркестане, вооруженная борьба против советской власти (босмачество), деятельность национальных лидеров, культурно-экономические проблемы «Еттисувские вопросы» (Ташкент, 1923), «Революция и коренное население Туркестана (1917-19)» (Ташкент), 1925; часть I), «Восстание среднеазиатского населения 1916 года» (Красная Орда, 1927), «Казахстан» (Москва — Ленинград, 1927), «Кыргызстан» (Москва — Ленинград, 1929), «Турксиб» (1930) около десяти книг издано на русском языке.

21 мая 1937 года он был арестован во время отдыха в Кисловодске и брошен в Лубянскую тюрьму в Москве. Т. Рискулова обвинили в «пантюркизме» и принадлежности к националистической организации «Иттиходи Таракки» в Туркестане. Он был приговорен к расстрелу советской властью 8 февраля 1938 года и расстрелян в Москве 10 февраля. Оправдан 8 декабря 1956 года.

Основная часть политической деятельности известного государственного деятеля Назира Тюракулова (1892 – 1937) прошла в Туркестане. Он является достойным сыном не только казахского, но и узбекского народа. Назир Тюракулов родился в октябре 1892 года в махалле Байбутакуприк города Коканда [21, 173].

Он учился сначала в старой школе, затем по «новому методу» — джадидской школе и русско-туземской школе. Впоследствии он окончил русско-туземскую школу и коммерческое училище в Коканде. В 1913 – 1916 годах он обучался в экономическом факультете Московской коммерческого института.

В 1913 году он окончил профессиональное училище в Коконе и продолжил высшее образование в Москве в коммерческом институте. Однако в 1916 году из-за Первой мировой войны его отправили на Западный фронт вместе с другими студентами третьего курса. Именно в ходе этого процесса Н. Тюракулов был вовлечен в поле политической борьбы и стал членом тайного общества «Эркин Дала», созданного в Минске студентами и преподавателями с революционными настроениями [22, 42-46].

Несомненно, осознание проблем, возникших в Туркестане, находившемся под колониальным гнетом, сыграло ведущую роль в формировании политического мировоззрения Н. Тюракулова.

После образования Туркестанской АССР в апреле 1918 года Назир Тюракулов проявлял эффективную деятельность в 1918 – 1919 годах в Коканде, а в 1919 – 1922 годах – в Ташкенте. Его политическая деятельность в этот период хорошо изучена исследователями в годы советской власти [23, 3-58]. 3 ноября 1937 года Н.Тюракулов был расстрелян в Москве советским режимом. После своей смерти он был реабилитирован Военной коллегией Верховного суда СССР 23 января 1958 года [24, 577].

После распада СССР в таких независимых тюркских государствах как Узбекистан [25, 14] и Казахстан [26] серьезно изучается жизнь и деятельность Н.Тюракулова, его научное наследие учеными-историками. За последние годы в Казахстане были опубликованы однотомное и двухтомное собрания сочинений Н.Тюракулова на казахском и русском языках [27].

Назир Тюракулов в период, когда он работал ответственным секретарем Центрального Комитета Туркестанской Компартии (1920 – 1922) и председателем Центрального Исполнительного Комитета Туркестанской АССР (1920 – 1921) несколько раз открыто выразил свое мнение о национальном освободительном движении против советского режима в Туркестанском регионе, в особенности в Ферганской долине. Эта борьба, вошедшая в историю в качестве борьбы за независимость, была названа неправильна «басмаческим» движением в советский период. В данной статье идет речь о хранимых в фондах архива Президентского Аппарата Республики Узбекистан документах [28, 108-121], а также о статье Дарвеша (Назира Тюракулова) «Ферганская проблема» [29, 108-118], опубликованная в 1921 году в Ташкенте в военно-научном журнале «Военная мысль». Некоторые мнения автора в данной области были опубликованы в 2005 году в журнале «Научный вестник ФерГУ» [30, 42-46], являющемся научным изданием Ферганского государственного университета. Также нужно особо отметить, что статья Дарвеша (Н.Тюракулова) «Ферганская проблема» до сих пор не вошла в учебники Казахстана, изданные на сегодняшний день.

Назир Тюракулов в своей статье «Ферганская проблема» пишет: «Таким образом, устанавливается, что целый ряд причин политического и экономического свойства, общего и

местного порядка вызвали ряд пертурбаций народно-хозяйственной жизни области, которые не могли не сыграть известную и даже первенствующую роль в возникновении басмачества. И так думается, что первопричиной зарождения басмачества явился не какой-то преступный антропологический атавизм, свойственный жителям этой страны или же не менее преступная контр-революционная работа русских белогвардейцев и армянских дашнаков, как склонны рассматривать этот вопрос многие, а что в основе своей басмачество явилось продуктом причин более глубокого разряда.

В октябре 1922 года Назир Торакулов был отозван в Москву по усмотрению ЦК ВКП(б) и назначен председателем правления Центрального издательства народов СССР (Центроиздата при ЦИК СССР).), которую он возглавлял до середины 1928 года. Здесь проявился его талант организатора и журналиста. Он отредактировал множество книг на русском и турецком языках народов СССР [31, 302-310]. С его предисловиями вышли отдельные издания. Вышла в свет книга известного таджикского писателя Садриддина Айни «Революционеры Бухары», посвящённая истории Бухарской революции, с объёмным предисловием Назира Торакулова.

Известный государственный и политический деятель Назир Тюракулов в своих статьях и докладах в официальных собраниях 20-х годов XX века уделял особое внимание установлению и укреплению советской власти в Туркестане, правительству Туркистон Мухторияти [32] и движению за независимость [33], образованию и культурному строению Туркестанской АССР. В особенности следует отметить его статьи «Кокандская автономия» [34, 83-87] и «Ферганская проблема» [35, 108-118], созданные именно по этой теме.

В первом номере сборника «Красная летопись Туркестана» Назира Тюракулова, изданного в 1923 году в Ташкенте под подписью «Т.», издана статья «Кокандская автономия». Данная статья впоследствии была опубликована во всех книгах, изданных в Казахстане, с некоторыми изменениями. Например, в статье «Кокандская автономия» следующим образом показано образование правительства Туркистон Мухторияти: «Начало автономии было положено на том чрезвычайном съезде мусульманских депутатов; инициатором созыва которого и вдохновителем явился краевой мусульманский совет во главе с М.Чокаевым и друг. Автономия была объявлена 27-го ноября 1917-го года в торжественной обстановке в здании общественного собрания г. Коканда. Было выбрано автономное правительство Туркестана, с соответствующими министерствами, как исполнительный орган, и народный совет при нем, являвшийся законодательным органом. Необходимо констатировать, что автономное движение захватило только наиболее энергично настроенные части либерально буржуазии и интеллигенции и не успело пустить корни в низах. Таким образом, временное правительство автономного Туркестана, на которое возлагалось столько надежд и чаяний передовых слоев туземного общества, опиралось только на 50 – 60 добровольцев, набранных в центре этого движения в Коканде; по ему необходимо было как можно быстрее и во что бы то ни стало организовать себе военную опору и, не имея других средств, оно вынуждено было обратиться за помощью к бандитской шайке Иргаша. Однако, вскоре после этого сила пролетарской революции ясно и определенно стала давать чувствовать себя. На автономное правительство посыпались вполне законные упреки и обвинения в буржуазности и враждебности его к Советам» [36, 85].

Н.Тюракулов следующим образом описывает ликвидацию Туркистон Мухторияти в Коканде со стороны большевиков: «События начались в ночь с 29 на 30 января 1918 года. Первым сигналом к событиям послужило ночное нападение группы добровольцев, организованное, конечно, не без ведома и не без указаний деятелей Автономного Правительства. На другой же день, когда атмосфера была достаточно накалена и когда Совет Депутатов потребовал от старой части города выдачи участников нападения и ареста

министров, Краевой Совет Мусульманских Рабочих депутатов объявил фактически распавшееся Автономное Правительство низвергнутым; и власть официально перешла в руки мусульманского Совета. Фактически старый город не мог задержать министров, которые заблаговременно покинули город. И эту кашу, заваренную туземной буржуазией и ее правительством, пришлось доваривать мусульманскому Совету. Несколько раз велись переговоры между крепостью, опиравшейся на обывателей русской части города и бандитов из «Дашнакцутюна» с одной стороны и Старым Городом, находившегося в руках Иргаша и клерикалов с другой. Само собой разумеется, при такой ситуации не могло быть примирения между обеими сторонами, и война фактически продолжалась. После восьмидневного боя, подоспевшим из Ташкента Осиповским отрядом, события были ликвидированы. Так кончилось и безусловно умерло автономное движение, которое было организовано мусульманской буржуазией и в первое время носило характер буржуазно-интеллигентного. Под конец же, при соотношении сил общественных группировок, которое существовало в тот период, нити власти буржуазией были утеряны, а все бедствия разразились над головой мелкобуржуазного, торгово-ремесленного населения города. В дальнейшем события вошли в свою колею. К Совету были привлечены трудящиеся мусульмане. «Дашнакцутюн» был объявлен III Коминтерном вне закона.

Трудящимся мусульманам затем пришлось пройти в Советах ту практическую школу политического воспитания, которая необходимо для массовой организации, и которая является необходимым условием привлечения масс к государственному строительству» [37, 309-310].

Будущая успешная и эффективная дипломатическая деятельность Назира Торакулова на Ближнем Востоке опирается на всю его предыдущую деятельность как в Центральной Азии, так и в Москве. Замечательный ребенок узбекского народа в своем творчестве проявил себя как настоящий просветитель, вооруженный глубокими знаниями и широким мировоззрением. Жизненные трудности вселили в него уверенность в своих силах, вселили в сердце чувство ответственности, мужество во всех его проявлениях, готовность служить интересам Родины. Его исследователей ждет плодотворная работа и творческая деятельность Назира Торакулова за короткий период времени. В частности, его участие в государственном управлении, журналистское наследие могут стать темой отдельного исследования.

Последние годы XIX века были временем рождения величайших деятелей, оставивших неизгладимый след в истории казахского народа, таких как А. Байтурсынов, М. Дулатов, Т. Рыскулов, Н. Торекулов. Одним из тех, кто посвятил свою жизнь народу, был Султанбек Кожанов.

На формирование политического сознания С. Кожанова большое влияние оказал М. Дулатов. В 1912 году С. Кожанов, обучавшийся тогда в училище, несколько раз встречался с М. Дулатовым, приезжавшим в Туркестан. Под впечатлением этих встреч сразу по приезде в Ташкент он стал заниматься политической работой. Султанбек возглавил тайную организацию «Кенес», состоящую из местной молодежи, обучающейся в учительской семинарии. Первым организатором «Кенеса» был Мустафа Шокай.

В учительской семинарии Султанбек проучился всего год, не доучившись, бросил. В 1917 году работал учителем в селе Аим возле Коканда, где проживало много казахов. Здесь жила семья Назира Торекулова. Но жигиту с проснувшимся политическим самосознанием в ауле было тесно, и он в конце года вернулся в Ташкент. Там он устроился редактором газеты «Бирлик туы», первые 2 номера, которой выпустил Мустафа Шокай, Кожанов был знаком с ним с детства. Теперь они встретились, объединенные общими целями. В эти годы Султанбек пробует себя в литературе, начинает писать стихи. Т. Рыскулов и Н. Торекулов привлекают С. Кожанова к общественной работе. С этого времени он вливается в ряды активных общественных деятелей. В те годы С. Кожанов был делегатом Всеказахского

съезда, проходившего в Оренбурге; был секретарем на общем собрании казахов Туркестанского края, избран членом Сырдарьинского областного комитета казахов, а затем и представителем на Всероссийском курылтае.

В 1919–1920 годах С. Кожанов – заместитель председателя уездного исполнительного комитета города Туркестана. В то время в Казахстане еще не прошли тяжелые последствия джута, прозванного в народе «большая змея» и С. Кожанов возглавлял комитет продовольствия. За справедливое распределение продуктов голодающим он получил признание народа.

В эти годы Султанбек познакомился со своей будущей женой Куляндой, сестрой известного в царской России юриста Сералы Лапина, родом из г. Казалы. В 1920 году он вернулся в Ташкент наркомом внутренних дел республики Туркестан. В 1921 году С. Кожанов – нарком образования, в 1922 году – нарком земельного хозяйства; он совмещал несколько должностей одновременно.

В эти годы в Ташкенте С. Кожанов возглавил газету «Ак жол», в которой поднимались национальные вопросы казахов; оказывал поддержку интеллигентам, собравшимся в Ташкенте, а также помогал многим беспризорным детям, которых встречал на железнодорожных станциях проездом в Москву, уговаривал их добраться до Ташкента. Из беспризорных детей впоследствии вышли известные деятели, такие как Г. Муратбаев, Н. Ондасынов, М. Пошанов. Чтобы облегчить создавшееся положение, на станции Арыс был открыт детский дом имени Кожанова, сейчас это средняя школа имени Кожанова. Многие, ставшие известными, политические деятели, дипломат Т. Тажибаев, известный писатель С. Адамбеков воспитывались в этом детском доме.

Несмотря на то, что было запрещено проводить в тогдашней нашей столице Оренбурге 50-летний юбилей Ахмета Байтурсынова, при жизни прозванного вождем казахов, в 1923 году Султанбек Кожанов провел юбилей в Ташкенте. Статьи, посвященные А. Байтурсынову, были напечатаны в газете «Ак жол». Магжана Жумабаева, который за стихи против Советской власти отсидел в тюрьме, С. Кожанов пригласил в Ташкент, устроил на работу, выпустил его книгу. С. Кожанов, подвергая себя риску, проявил свои гражданские чувства, мужество, граничащее с героизмом.

О его смелости вспоминает аксакал Таутан Арыстанбеков: «В Москве однажды проходило большое совещание по обсуждению проекта новой сталинской конституции. В то время на собраниях наша группа, возглавляемая Сакеном Сейфуллиным, представляла „левых“ И садилась слева, а группу Т. Рыскулова, С. Кожанова мы называли „правыми“, они садились с правой стороны. Сталин председательствовал. Т. Рыскулов сидел во втором ряду президиума, у правового плеча Сталина. С. Кожанов говорил, чуть картавя, носил на голове тубетейку. Вдруг Сталин сказал: „Слово предоставляется Чингисхану Востока – Кожанову“. Султанбек встал с места и, направляясь к трибуне, сказал: „Чингисхан Востока дошел до Волги, а Чингисхан Кавказа сидит в Москве“ и показал рукой в сторону Сталина. В этот момент Т. Рыскулов закрыл глаза и покачал головой».

Вскоре 23 мая 1923 года И. Сталин направил письмо членам бюро Казкрайкома «О казахской печати», где газета «Ак жол» была подвергнута резкой критике, особенно подчеркивалось, что не одобряется все, связанное с Мустафой Шокаем.

В 1920–1924 годы С. Кожанов избирался членом бюро Центрального комитета Туркестанской ВКП (б), заместителем (а с 6 января 1924 г. – первым заместителем) председателя Центрального исполнительного комитета Туркестанского Совета, а в 1924–1925 годы он был избран членом Президиума.

Важное событие в жизни С. Кожанова — это его участие в качестве делегата на IX съезде Всероссийских Советов 3 декабря 1921 года. На съезде он выступил с пламенной речью, в которой содержались новые идеи. В перерыве В. И. Ленин сказал ему, пригласив в

кабинет: «Молодец, горячий киргиз!». С. Кожанов ответил: «Мы не киргиз-кайсаки, это нас унижает. Мы — казахи. Настоящие горячие казахи до Вас еще не дошли, они в степи. Они придут еще к вам». Ленин посоветовал: «Как вернетесь, глубже займитесь просвещением народа».

С. Кожанов смело высказывал свои мысли о выборе столицы Казахстана, об укреплении границ, не раз участвовал в прениях. Но как они ни старались, руководители Узбекистана смогли оставить себе Ташкент, заранее обговорив все с Кремлем.

Тем не менее, благодаря настойчивости С. Кожанова в Казахскую АССР, образованную в составе Туркестанской республики, вошли Каракалпакия, Сырдарьинская область, Мырзачольский, Бостандыкский, Чирчикский округи. К сожалению, эти земли стали постепенно отходить к Узбекистану, а при Н. Хрущеве Казахстан окончательно лишился их. Все письма, написанные С. Кожановым по этому поводу, были широко использованы против него обвинением.

С. Кожанов непосредственно участвовал в переводе столицы из Оренбурга в Акмечеть (Кызылорду).

В октябре 1925 года он был переведен в Москву ответственным инструктором аппарата ЦК ВКП (б) по национальным вопросам. В 1926–1927 годы Султанбек Кожанов – слушатель курсов марксизма-ленинизма в Москве, после окончания которых с начала 1928 года был направлен в Ташкент в бюро Среднеазиатского Центрального комитета ВКП (б). Здесь его назначили заместителем заведующего отделом агитации и пропаганды. Горячо взявшись за работу, он привлекал казахскую молодежь в высшие учебные заведения. Активно участвуя в открытии в Ташкенте Среднеазиатского института хлопководства и ирригации, в 1929 – 1931 годы С. Кожанов стал первым директором этого института. Поле его деятельности часто менялось в связи с направлениями партии. В 1934 году он – уполномоченный представитель Ташкентского комитета народного контроля, в Средней Азии первый заместитель директора треста «Узбекхлопок», снова заместитель уполномоченного комиссии народного контроля Советов по Узбекистану.

16 июня 1937 года С. Кожанов был арестован. Суд проходил в Москве, 8 февраля 1938 года его приговорили к смертной казни. Его расстреляли в землянке Московской Бутырской тюрьмы 10 февраля. Хотя как гражданин С. Кожанов был реабилитирован в 1958 году, его труды были закрыты до 1990 года. Нераскрытые, неисследованные материалы о жизни С. Кожанова находятся в архивах Москвы и Ташкента. Донести до народа сведения о яркой жизни этой светлой личности – долг нынешнего поколения.

Таким образом, прогрессивная интеллигенция никогда не ставила неприкосновенности «феодалных отношений» условием своего сотрудничества с советской властью.

Он хотел, чтобы национальная идентичность киргизов, узбеков (сартов), туркмен из Туркестана не была похожа на «образ и подобие» рязанских или вятских крестьян. С самого начала (когда лозунг «национальное самосознание» еще не был «сухим лозунгом» для самих большевиков, как потом сказал Сталин), он показал советскому правительству, что принуждение туркестанского узбека носить картуш вятского образца штыком винтовки повернул бы его назад, может привести к «священному бухарскому тюрбану». И вот это случилось.

После насильственного прихода к власти большевиков с первого дня своей деятельности они наряду с несправедливой политикой занимались вторжением и грабежом. В результате условия жизни людей ухудшались с каждым днем, а их недовольство большевиками возрастало.

Заключение

В заключение, созданные в 20-е годы XX века, показывают историческую правду относительно, но объективно, и в этих исследованиях отражается и многообразие мнений в обществе.

Тоталитарный режим, установившийся в стране с начала 30-х годов XX века, дал свою оценку этому сложному процессу. В этот период выступали против любых идей, кроме коммунистической идеологии. В советской историографии 1930-х - середины 1980-х годов немало фактов об Октябрьском перевороте и установлении большевистского режима в Туркестане, политических процессах в городах Ферганской долины [38], социально-экономической ситуации [39, 49], изменениях в культурной жизни [40] были использованы в научных целях, но их истинная суть заключается в том, что господствующая идеология интерпретируется внутри.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Новейшая история Узбекистана. Вторая книга. Узбекистан в советский колониальный период. - Ташкент: Шарк, 2000.
2. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Материалы из истории Узбекистана. Книга III. - ОАО «Андижанское издательство», 2004.
3. Тахир Каххор. Ура Туркестану. - Ташкент: Чолпон, 1994.
4. Абдуллаев Р. Национально-политическая организация Туркестана в 1917-1918 гг. – Ташкент: Искры Литературы, 2016.
5. Набиев А. Борьба за независимость и история раздробленного Туркестана. - Ташкент: Ёзувчи, 1998.
6. Хуррият. 1917, 1, 5 декабря.
7. Раджабов К., Хайдаров М. История Туркестана. - Ташкент: Университет, 2002.
8. Великий Туркестан. 1917, 13 декабря.
9. Великий Туркестан. 1917, 20 декабря.
10. Казаков Т. Участие ферганских джадидов в Туркестанской автономии / Материалы республиканской научно-практической конференции по теме «Место и роль Туркестанской автономии в истории узбекской национальной государственности». – Ташкент., 2017.
11. История Туркестана...
12. Азамходжаев С. Туркестанская автономия. - Ташкент: Духовность, 2000.
13. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости / Коллектив авт: Абдуллаев Р. М., Агзамходжаев С. С., Алимов И. А и др. – Ташкент: Шарк, 2000.
14. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости....
15. Великий Туркестан. 1917, 20 декабря.
16. Шодмонова С. Взгляды на Туркестанскую автономию в немецко-турецком язычестве / Материалы Республиканской научно-практической конференции о роли и месте Туркестанской автономии в истории узбекской национальной государственности. – Ташкент., 2017.
17. Великий Туркестан. 1917, 28 января.
18. Азамходжаев С. Туркестанская автономия. - Ташкент: Духовность, 2000. - Б. 149.
19. “Наша газета”, 5 мая 1918 г.
20. Раджабов К., Хайдаров М. История Туркестана (1917-1924). – Ташкент: «Университет», 2002.
21. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир: М.Жўраев. –Тошкент: “Шарк”, 2000.
22. См.: Раджабов К. Вопрос Ферганы: новый взгляд на проблему (по материалам 6-го заседания ТКП) // ФарДУ. Научные новости. 2005, № 2.

23. Торакулов Н. О Бухарской революции //Памяти современников. Воспоминания и статьи. М. Гасанов, готовящий сборник к изданию. -Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гулама, 1978. -Б. 11-13; Ким П.Г. Всегда в очереди [О Назире Торакулове] //Всегда в очереди. Коллекция. Ответственный редактор Х. Турсунов. -Ташкент: «Молодая гвардия», 1984.
24. Турекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1-2. – Алматы: “Алаш”, 2004.
25. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. –Тошкент: “Шарқ”, 2000. –Б. 173; Ражабов Қ. Назир Тўракулов //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005.
26. Назір Қоры. Дипломат Назир Торекулов (отчеты, письма, отрывки из дневника). Первая книга. Составитель: Ы.Ысмаилов. –Шымкент, 1996. – 114 стр.; Назір Торекулов. Шығармалар. –Шымкент, 1996. – 128 стр.; Назір Торекулов. Шығармалар. Сочинения. Дипломат. – Алматы: ”Қазақстан”, 1997. – 336 стр.; Назір Торекулов. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1-2. – Алматы: “Алаш”, 2004.
27. Назир Тюрякулов. Шығырмалар. Сочинения. Дипломат (на русском и казахском языке). –Алматы: «Алаш», 2004. -592 стр.
28. Тюракулов Н. Доклад о Ферганском вопросе //ААПР Узбекистана, ф. 60, оп. 1, д. 1168.
29. Дервиш. Ферганская проблема // «Военная мысль». Кн. 2-я. Май-июль 1921 г. –Ташкент: Издание Революционного Военного Совета Туркфронта, 1921.
30. Раджабов К. Ферганский вопрос: новый взгляд на проблему (по материалам 6-го заседания ТКП) // «Научные новости ФарДУ – Научный вестник ФерГУ». (Фергана). 2005. № 2.
31. Торекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004.
32. Об этом см.: Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). –Ташкент: Издательско-полиграфическое объединение «Тошкент ислом университети», 2006.
33. Раджабов К.К. номзодлик ва докторлик дисс.автореферат.; Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917 – 1935 й.). –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000. – 32 бет; Он же. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918 – 1924 йй.). –Тошкент: “Yangi nashr”, 2015. -240 бет.
34. Т. Кокандская автономия // «Красная летопись Туркестана» (Ташкент). 1923. № 1-2. – Ташкент: Туркестанское государственное издательство, 1923.
35. Дервиш. Ферганская проблема // «Военная мысль» (Ташкент). Кн. 2-я. Май – июнь 1921 г. –Ташкент: Издание Революционного Военного Совета Туркфронта, 1921.
36. Т. Кокандская автономия // «Красная летопись Туркестана» (Ташкент). 1923. № 1-2. – Ташкент: Туркестанское государственное издательство, 1923.
37. Смотрите и сравните: Т. Кокандская автономия // «Красная летопись Туркестана» (Ташкент). 1923. № 1-2. –Ташкент: Туркестанское государственное издательство, 1923. – 87 стр.; Нозір Торекулов. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1-2. –Алматы: «Алаш», 2004.
38. Якубов Б. Борьба за установление Советской власти в Ферганской долине. - Ташкент: Красный Узбекистан, 1954; Коканбоев А. Борьба за установление Советской власти в Фергане. - Ташкент, 1958. - 116 б; Келдиев Т.Х. Разгром контрреволюции в Ферганской, Самаркандской областях и Туркестанской АССР (1918–1923). - Ташкент: 1958. - 149 б; Шамадиев Ш. А. Очерк истории Гражданской войны в Ферганской долине. – Ташкент, 1957. – 388 с.
39. Акрамов З. Ферганская долина. - Ташкент: Наука, 1957. - 87 с; Тот же автор: Города Ферганской долины: краткий путеводитель. - Ташкент: Оздавнашр, 1960. - 139 с;

- Хонкельдиев Ю. Маргилан: перспектива города – Ташкент: Узбекистан, 1968. – 82 б;
Тохтасинов И. Фергана. - Ташкент: Узбекистан, 1969. - 56 с; Ата-Мирзаев О., Катанов И.
Города Ферганской долины (некоторые мысли о демографии). - Ташкент: 1972. - 32 б;
Горбонова Н. В старой Фергане. - Ташкент: Узбекистан, 1972. - 39 с; Гафуров А. Ферганская
область. - Ташкент: Узбекистан, 1974. - 137 с; Ферганская область: историко-экономический
справочник. - Ташкент, 1974. - 135 б; Ферганская область. - Ташкент: Узбекистан, 1977. - 2 л;
Фергане 100 лет. - Ташкент: Узбекистан, 1977. - 109 с.; Экономические проблемы
повышения эффективности сельского производства (на примере Ферганской долины). -
Ташкент: Наука, 1979. - 123 с.; Колбинцев А. По Ферганской долине. - Ташкент: Узбекистан,
1979. - 101 б; Розибоев Т., Ходжимирзаев М. Наманганская область: Справочник. - Ташкент:
Узбекистан, 1981. - 176 с; Султанов Н. Развитие промышленности Ферганского
экономического района. - Ташкент: Узбекистан, 1985. - 24 с; Алиакберова Н. М., Гольдфарб
Н., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). –
Ташкент: Фан, 1990. – 49 с.
40. Умаралиев А. Из истории строительства социалистической культуры в Ферганской
долине. – Ташкент: Фан, 1977. – 100 с.

REFERENCES

1. Noveyshaya istoriya Uzbekistana. Vtoraya kniga. Uzbekistan v sovetskiy kolonial'nyy period. - Tashkent: Shark, 2000.
2. Shamsutdinov R., Karimov SH. Materialy iz istorii Uzbekistana. Kniga III. - OAO «Andizhanskoye izdatel'stvo», 2004.
3. Takhir Kakhkhor. Ura Turkestanu. - Tashkent: Cholpon, 1994.
4. Abdullayev R. Natsional'no-politicheskaya organizatsiya Turkestanu v 1917-1918 gg. – Tashkent: Iskry Literatury, 2016.
5. Nabiyev A. Bor'ba za nezavisimost' i istoriya razdroblennogo Turkestanu. - Tashkent: Ozuvchi, 1998.
6. Khurriyat. 1917, 1, 5 dekabrya.
7. Radzhabov K., Khaydarov M. Istoriya Turkestanu. - Tashkent: Universitet, 2002. 8 . Velikiy Turkestan. 1917, 13 dekabrya.
9. Velikiy Turkestan. 1917, 20 dekabrya.
10. Kazakov T. Uchastiye ferganskikh dzhadidov v Turkestanской avtonomii / Materialy respublikanskoй nauchno-prakticheskoy konferentsii po teme «Mesto i rol' Turkestanской avtonomii v istorii uzbekskoy natsional'noy gosudarstvennosti». – Tashkent., 2017.
11. Istoriya Turkestanu...
12. Azamkhodzhayev S. Turkestanская avtonomiya. - Tashkent: Dukhovnost', 2000.
13. Turkestan v nachale KHKH veka: K istorii istokov natsional'noy nezavisimosti / Kollektiv avt: Abdullayev R. M., Agzamkhodzhayev S. S., Alimov I. A i dr. – Tashkent: Shark, 2000.
14. Turkestan v nachale KHKH veka: K istorii istokov natsional'noy nezavisimosti....
15. Velikiy Turkestan. 1917, 20 dekabrya.
16. Shodmonova S. Vzglyady na Turkestanскую avtonomiyu v nemetsko-turetskom yazychestve / Materialy Respublikanskoй nauchno-prakticheskoy konferentsii o roli i meste Turkestanской avtonomii v istorii uzbekskoy natsional'noy gosudarstvennosti. – Tashkent., 2017.
17. Velikiy Turkestan. 1917, 28 yanvarya.
18. Azamkhodzhayev S. Turkestanская avtonomiya. - Tashkent: Dukhovnost', 2000. - B. 149.
19. “Nasha gazeta”, 5 maya 1918 g.
20. Radzhabov K., Hajdarov M. Istoriâ Turkestanu (1917-1924). – Taškent: «Universitet», 2002.
21. Ūzbekistonning ângi tarihi. 2-kitob. Ūzbekiston sovet mustamlakaçiligi davrida. Ilmij muharrir: M.Ūraev. –Toškent: “Šark”, 2000.

22. Sm.: Radžabov K. Vopros Fergany: novyj vzglâd na problemu (po materialam 6-go zasedaniâ TKP) // FarDU. Nauçnye novosti. 2005, № 2.
23. Torakulov N. O Buharskoj revolûcii //Pamâti sovremennikov. Vospominaniâ i stat'i. M. Gasanov, gotovâšij sbornik k izdaniû. -Taškent: Izdatel'stvo literatury i iskusstva imeni Gafura Gulama, 1978. -B. 11-13; Kim P.G. Vsegda v očeredi [O Nazire Torakulove] //Vsegda v očeredi. Kolleksiâ. Otvetstvennyj redaktor H. Tursunov. -Taškent: «Molodaâ gvardiâ», 1984.
24. Torek,ulov N. Sobranie soçinenij v dvuh tomah. T. 1-2. – Almaty: “Alaš”, 2004.
25. Ūzbekistonning ângi tarihi. 2-kitob. Ūzbekiston sovet mustamlakaçiligi davrida. Ilmij muharrir M.Žuraev. –Toškent: “Šark”, 2000. –B. 173; Ražabov K., Nazir Tûrak,ulov //Ūzbekiston millij énciklopediâsi. T. 9. –Toškent: “Ūzbekiston millij énciklopediâsi” Davlat ilmij našriëti, 2005.
26. Nazir K,ory. Diplomats Nazir Toregulov (otçety, pis'ma, otryvki iz dnevnika). Pervaâ kniga. Sostavitel': Y.Ysmailov. –Šymkent, 1996. – 114 str.; Nazir Torek,ulov. Šyğarmalar. –Šymkent, 1996. – 128 str.; Nazir Torek,ulov. Šyğarmalar. Soçineniâ. Diplomats. – Almaty: “Kazakstan”, 1997. – 336 str.; Nazir Torek,ulov. Sobranie soçinenij v dvuh tomah. T. 1-2. – Almaty: “Alaš”, 2004.
27. Nazir Tûrâkulov. Šyğymalar. Soçineniâ. Diplomats (na russkom i kazahskom âzyke). –Almaty: «Alaš», 2004. -592 str.
28. Tyurakulov N. Doklad o Ferganskom voprose //AAPR Uzbekistana, f. 60, op. 1, d. 1168.
29. Dervish. Ferganskaya problema // «Voyennaya mysl». Kn. 2-ya. May-iyul' 1921 g. –Tashkent: Izdaniye Revolyutsionnogo Voyennogo Soveta Turkfronta, 1921.
30. Radzhabov K. Ferganskiy vopros: novyy vzglyad na problemu (po materialam 6-go zasedaniya TKP) // «Nauchnyye novosti FarDU – Nauchnyy vestnik FerGU». (Fergana). 2005. № 2.
31. Torekulov N. Sobraniye sochineniy v dvukh tomakh. T.2. Stat'i, doklady, prilozheniye (otchoty, pis'ma, dnevniki) (Rus va k,ozok, tillarida). – Almaty: Alash, 2004.
32. Ob etom sm.: Agzamkhodzhayev S. Istoriya Turkestanskoy avtonomii (Turkiston Mukhtoriyati). –Tashkent: Izdatel'sko-poligraficheskoye ob'yedineniye «Toshkent islom universiteti», 2006.
33. Radzhabov K.K. nomzodlik va doktorlik diss.avtoreferat.; Razhabov K., Mustak,il Turkiston fikri uchun muzhodalar (1917 – 1935 y.). –Toshkent: “Ūzbekiston”, 2000. – 32 bet; On zhe. Fargona vodiysidagi istiklolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivozhlanish boskichlari (1918 – 1924 yy.). –Toshkent: “Yangi nashr”, 2015. -240 bet.
34. T. Kokandskaya avtonomiya // «Krasnaya letopis' Turkestana» (Tashkent). 1923. № 1-2. – Tashkent: Turkestanskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1923.
35. Dervish. Ferganskaya problema // «Voyennaya mysl» (Tashkent). Kn. 2-ya. May – iyun' 1921 g. –Tashkent: Izdaniye Revolyutsionnogo Voyennogo Soveta Turkfronta, 1921.
36. T. Kokandskaya avtonomiya // «Krasnaya letopis' Turkestana» (Tashkent). 1923. № 1-2. – Tashkent: Turkestanskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1923.
37. Smotrite i sravnite: T. Kokandskaya avtonomiya // «Krasnaya letopis' Turkestana» (Tashkent). 1923. № 1-2. –Tashkent: Turkestanskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1923. – 87 str.; Nozir Torek,ulov. Sobraniye sochineniy v dvukh tomakh. T. 1-2. –Almaty: «Alash», 2004.
38. Yakubov B. Bor'ba za ustanovleniye Sovetskoy vlasti v Ferganskoy doline. - Tashkent: Krasnyy Uzbekistan, 1954; Kokanboyev A. Bor'ba za ustanovleniye Sovetskoy vlasti v Fergane. - Tashkent, 1958. - 116 b; Keldiyev T.KH. Razgrom kontrevolyutsii v Ferganskoy, Samarkandskoy oblastiakh i Turkestanskoy ASSR (1918–1923). - Tashkent: 1958. - 149 b; Shamadiyev SH. A. Ocherk istorii Grazhdanskoy voyny v Ferganskoy doline. – Tashkent, 1957. – 388 s.
39. Akramov Z. Ferganskaya dolina. - Tashkent: Nauka, 1957. - 87 s; Tot zhe avtor: Goroda Ferganskoy doliny: kratkiy putevoditel'. - Tashkent: Ozdavnashr, 1960. - 139 s; Khonkel'diyev YU. Margilan: perspektiva goroda – Tashkent: Uzbekistan, 1968. – 82 b; Tokhtasinov I. Fergana. - Tashkent: Uzbekistan, 1969. - 56 s; Ata-Mirzayev O., Katanov I. Goroda Ferganskoy doliny

(nekotoryye mysli o demografii). - Tashkent: 1972. - 32 b; Gorbonova N. V staroy Fergane. - Tashkent: Uzbekistan, 1972. - 39 s; Gafurov A. Ferganskaya oblast'. - Tashkent: Uzbekistan, 1974. - 137 s; Ferganskaya oblast': istoriko-ekonomicheskii spravochnik. - Tashkent, 1974. - 135 b; Ferganskaya oblast'. - Tashkent: Uzbekistan, 1977. - 2 l; Fergane 100 let. - Tashkent: Uzbekistan, 1977. - 109 s.; Ekonomicheskiye problemy povysheniya effektivnosti sel'skogo proizvodstva (na primere Ferganskoy doliny). - Tashkent: Nauka, 1979. - 123 s.; Kolbintsev A. Po Ferganskoy doline. - Tashkent: Uzbekistan, 1979. - 101 b; Roziboyev T., Khodzhimirzayev M. Namanganskaya oblast': Spravochnik. - Tashkent: Uzbekistan, 1981. - 176 s; Sultanov N. Razvitiye promyshlennosti Ferganskogo ekonomicheskogo rayona. - Tashkent: Uzbekistan, 1985. - 24 s; Aliakberova N. M., Gol'dfarb N., Ergashev A. Razmeshcheniye naseleniya Ferganskoy doliny (demograficheskiy aspekt). – Tashkent: Fan, 1990. – 49 s.

40. Umaraliyev A. Iz istorii stroitel'stva sotsialisticheskoy kul'tury v Ferganskoy doline. – Tashkent: Fan, 1977. – 100 s.

<https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.10>

305.8
УДК:

<https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>

Г.Ж. Примкулова

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

Н.Әбдірашит

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің магистранты (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОС ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Дәстүрлі медицина халық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, халықтық білімді анықтауға ғана емес, сонымен бірге халықтың этникалық ерекшелігін, оның мәдениетінің ерекшелігін ашуға мүмкіндік береді. Халық мәдениеті мен халықтық медицинаның жекелеген аспектілерін, атап айтқанда, қазіргі жағдайда зерттеуге үндеу соңғы жылдары ұлттық сананың қайта өрлеуі байқалғандығымен, жоғалған мәдени құндылықтарды зерделеу қажеттілігі туындайтындығымен түсіндіріледі. Дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің бір бөлігі ретінде халықтық медицинаға деген ерекше қызығушылық қазіргі заманғы адамның дамуының әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі этностардың дәстүрлі өмір сүру формалары туралы білімдерін кеңейту қажеттілігінен туындайды.

Кілт сөздер: дәстүрлі медицина, халық емшілері, этнос, мәдениет, дүниетаным, этнографиялық деректер, емдеу тәсілдері

Г.Ж.Примкулова

кандидат исторических наук, доцент Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

Н. Абдирашит

магистрант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ КАЗАХСКАЯ МЕДИЦИНА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭТНОСА

Аннотация. Народная медицина, являясь важнейшей составляющей народной культуры, позволяет не только выявить народное знание, но и раскрыть этническую специфику народа, специфику его культуры. Обращение к изучению отдельных аспектов народной культуры и народной медицины, в частности, в современных условиях, объясняется тем, что в последние годы наблюдается возрождение национального сознания, возникает необходимость изучения утраченных культурных ценностей. Особый интерес к народной медицине как части традиционной бытовой культуры обусловлен необходимостью

расширения знаний о традиционных формах жизни разных этносов на разных этапах развития современного человека.

Ключевые слова: традиционная медицина, народные целители, этнос, культура, мировоззрение, этнографические источники, методы лечения

Primkulova G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

N. Abdirashit

Master Student of O. Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

**TRADITIONAL KAZAKH MEDICINE AND ITS IMPORTANCE IN THE LIFE OF
AN ETHNIC GROUP**

Abstract. Folk medicine, being the most important component of folk culture, allows not only to identify folk knowledge, but also to reveal the ethnic specifics of the people, the specifics of their culture. The appeal to the study of certain aspects of folk culture and folk medicine, in particular, in modern conditions, is explained by the fact that in recent years there has been a revival of national consciousness, there is a need to study lost cultural values. A special interest in folk medicine as part of traditional household culture is due to the need to expand knowledge about traditional forms of life of different ethnic groups at different stages of modern human development.

Keywords: traditional medicine, traditional healers, ethnicity, culture, worldview, ethnographic sources, treatment methods

Primkulova G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

N. Abdirashit

Yüksek Lisans Öğrencisi O. Zhanibekov Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
(Kazakistan, Çimkent), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

GELENEKSEL KAZAK TIBBI VE BİR ETNİK GRUBUN YAŞAMINDAKİ ÖNEMİ

Özet. Halk kültürünün en önemli bileşeni olan halk hekimliği, yalnızca halk bilgisini tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda halkın etnik özelliklerini, kültürlerinin özelliklerini de ortaya çıkarır. Halk kültürünün ve halk tıbbının belirli yönlerinin, özellikle modern koşullarda incelenmesine yapılan itiraz, son yıllarda ulusal bilincin yeniden canlanmasının yaşandığı, kaybedilen kültürel değerlerin incelenmesine ihtiyaç duyulduğu gerçeğiyle açıklanmaktadır. Geleneksel ev kültürünün bir parçası olarak halk tıbbına özel bir ilgi, modern insan gelişiminin farklı aşamalarında farklı etnik grupların geleneksel yaşam biçimleri hakkındaki bilgileri genişletme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: geleneksel tıp, geleneksel şifacılar, etnik köken, kültür, dünya görüşü, etnografik kaynaklar, tedavi yöntemleri

Өзектілігі

Әр халықтың мәдениетінің негізгі элементтерінің бірі - белгілі бір табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық ортада адам мен қоғамның социобиологиялық бейімделуін қамтамасыз ететін медициналық сипаттағы дағдылар, түсініктер мен білім. Белгілі бір этностың халықтық медицинасын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу кезінде оның шығу тегі адамзаттың ежелгі тарихына енетінін ескеру қажет. Дәстүрлі емшілік іс-әрекеттің дағдылары мен әдістері қоғам дамуының алғашқы кезеңдерінде адаммен бірге жүретін білім қоржынына жинақталды.

Дәстүрлі халықтық медицина әр этностың мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол адам өмірінің кең тәжірибесін, қоршаған әлем туралы білімді, адамзат қоғамының даму тарихындағы маңызды кезеңдерді белгілейді, іргелі дүниетанымдық ұстанымдарды көрсетеді. Дәстүрлі медицинаның көптеген жетістіктері қазіргі заманғы ғылыми медициналық білімнің күнделікті тәжірибесіне енді, сонымен қатар нанымдарда, рәсімдерде, фольклорда, діни талаптарда объективті түрде белгіленді [1].

Халықтық медицинаны тарихи-этнографиялық зерттеудің өзектілігі, бір жағынан, қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін бұлыңғырлау процестерінің күшеюіне және сәйкесінше бірегей білімді тез бекіту қажеттілігіне байланысты. Екінші жағынан, халықтық медицинаға деген қоғамдық, ғылыми қызығушылықтың артуы байқалады, бұл оның үлкен практикалық әлеуетін және оның элементтерін кәсіби салаға қосу мүмкіндігін ашады.

Мақсаты мен міндеттері

Халықтық медицинаны қазақ этносының дәстүрлі мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде зерттеу үшін келесі міндеттер қойылды:

- тарихи-этнографиялық деректер негізінде халықтық медицинаның қалыптасу ерекшеліктері, оған халықтың орналасуы мен табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық жағдайының әсерін талдау;

- ауруларды емдеуде дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттің, шаруашылықтың қалыптасуы мен оны жүргізудің әдіс-тәсілдері мен тұрмыс-тіршілік ерекшеліктері туралы мәліметтердің маңыздылығын көрсету;

- аурулардың себептері мен науқасқа әсер етудің диагностикалық әдістері мен тәсілдерін қарастыру;

- ауруларды емдеуде дәстүрлі дәрілік заттарды және емші, бақсылардың негізгі атрибуттары мен құралдары туралы сақталған мәліметтерді жүйелеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстанның кең дала кеңістігі мен таулы аймақтарында, құрғақ шөлді және орманды дала аймақтарында шаруашылықтың әртүрлі түрлері болды: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы. Дәстүрлі шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болды, бірақ отырықшы егіншілік таралған аудандары да болды, ал оңтүстік бөлігінде суармалы егіншілік кең таралды. Белгілі уақытқа дейін өнеркәсіптік өндіріс аса дамымаған, негізінен өндіруші және өңдеуші өнеркәсіп шағын қолөнер кәсіпорындарымен сипатталды. Қазақстан ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Түркістан өлкесі халықтарының дәстүрлі шаруашылық кешенінде негізінен аграрлық ел болды [2].

Бұл туралы белгілі қазақстандық зерттеуші Е.Б. Бекмаханов өзінің «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты монографиясында атап өтті, онда автор былай деп жазады: «Қазақтар шаруашылығының негізгі саласы көшпелі мал шаруашылығы болды. Шын мәнінде, бүкіл Қазақстан экономикасының басым түрі экстенсивті мал шаруашылығы болды» [3, 26].

Белгілі қазақстандық зерттеуші С.М. Жүнісбаев атап өткендей: «Мал шаруашылығының өте тиімді түрі болғандығын патша әкімшілігінің есептері де куәландырады. Дала генерал-губернаторлығының Дала облыстарын жаратылыстану-тарихи және шаруашылық-статистикалық зерттеу туралы есебінде атап өтіледі: Ғасырлық тәжірибе мен нақты қалыптасқан әдістердің арқасында қырғыздар өздерінің мал шаруашылығына кез-келген басқа мәдениетке жарамсыз дала кеңістігін де қолдана алады» [2, 201]. Осылайша, Қазақстанның дәстүрлі экономикасының көпсатылы құрылымы жеткілікті дәрежеде біртекті болды, аймақ халқының басты кәсібі ұзақ уақыт бойы аграрлық өндіріс болып қала берді, ал өнеркәсіптік өндіріс өте аз дамыды және іс жүзінде аймақ экономикасында маңызды рөл атқармады.

Тиісті мәселелер шеңберіндегі жан-жақты тарихи-этнографиялық зерттеулер сөзсіз теориялық және практикалық қызығушылық тудырады. Ұлы ғалым Әбу Насыр Әл-Фараби медицинаны адам ағзасының жағдайы, адамдардың денсаулығын сақтау және нығайту, ауырсынуды азайту және жеңілдету туралы ғылым ретінде бағалады. Бұл жерде шығыс медицинасының негізін қалаушы Әбу Әли ибн Сина жалпы медицинаны денсаулықты сақтау, аурудан құтылу үшін адам ағзасын зерттейтін ғылым ретінде қарастырғанын атап өткен жөн [4].

Қазақ халық медицинасын зерттейтін ғалымдар өз еңбектерінде халықтық медицинаны өсімдіктер мен жануарлардан алынатын емдік өнімдер мен минералдардың емдік қасиеттері, түрлі аурулардың белгілері, оларды емдеу және алдын алу әдістері туралы тарихи даму процесінде халық санасында қалыптасқан эмпирикалық (практикалық) білім жүйесі ретінде қарастырады.

Дәстүрлі медицина тарихын зерттеуге арналған еңбектерді шартты түрде топтарға бөлуге болады. Біреуіне авторлардың өздері сол кезеңдегі емдеу мысалдарымен тікелей таныс болған шығармаларды жатқызу керек. Бұл авторлар дәстүрлі медицина туралы үлкен материалды қорытындылап қана қоймай, оны талдай алды [5]

Кейбір авторлар медициналық мекемелердің қызметкерлері болды. Сондықтан, олардың жұмыстары атқарылған жұмыс туралы есептерге көбірек ұқсайды, оларда статистикалық мәліметтер де бар. Бұл есептерде дәстүрлі медицина материалдары да берілген. Алайда, олар халықтық дәстүрлі емдеу әдістеріне айқын немқұрайлылық танытады, өйткені авторлар оларды жетілдірілген заманауи тәсілдерден алыс деп санайды. Белгілі зерттеуші А.Левшин адамдар арасында құтыруды емдеудің бір нұсқасын сипаттай отырып, халық емшілерін емдеу әдістері туралы жазды [6].

1887 жылы А.Н. Краснов қазақ дәрігерлерінің науқастарды емдеуде шөптерді қолдануы туралы айтады. Ол халықтық емшілердің шөптер туралы кең білімін, пайдалы және зиянды дәрілік шөптерді тану қабілеті мен икемділіктерін атап өтеді. Тағы бір зерттеуші А. Ягмин өзінің «Қырғыз-қайсақ даласы және олардың тұрғындары» атты еңбегінде қазақ дәрігерлерінің терапия және хирургия туралы түсініктерін атап өтеді. Сонымен, тамырдан жүрек соғуы арқылы олар аурудың белгілерін анықтай алады. Автор қымыздың емдік қасиеттеріне ерекше көңіл бөліп, жарақат және сынықтар кезінде дәрігерлер арнайы таңғыштар қолданғанын атап өтеді [7].

Қазақ даласындағы жергілікті тұрғындарды емдейтін дәрігерлердің (емшілердің) ауру түрлерін анықтап талдауын, емдеу тәсілдерін сипаттайтын В.Поттоның қолжазбалары қызығушылық тудырады. Қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауымен дәстүрлі емдеу әдістеріне де, емшілердің өздеріне де қатысы көзқарастар теріс болды. Бақсылар, емшілер, дәрігерлер саяси құқықтарынан айырылды, Олар құғынға ұшырап, дәстүрлі медицина құлдырады. Тоталитаризм кезеңіндегі аймақтың медицинасы тарихи коммунистік идеологияның айқын шабуылына ие болды. Бұл процесс сол кезеңдегі кейбір зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты [8].

Қазақ халқының ұлттық, дәстүрлі медицинасының тақырыбы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінен бастап жаңа қарқынмен ғылыми тұрғыда зерттеле бастады. Қазір медицинамен қатар дәстүрлі қазақ медицинасы да қатар жүреді. Көптеген заманауи зерттеулер осы мәселеге арналған. Олардың ішінде Х.А. Аллаяров, С. Гжывач, В.Н. Басилов, В.И. Харитоновна, С.Б. Шадманованың еңбектерін атап өтуге болады. С. Гжывачтың пікірінше, қазақ дәстүрлі медицинасының қалыптасуына халықтың көшпелі өмір салты әсер еткен. Осыған сүйене отырып, емшілердің өздері емдеу әдістері мен тәсілдерін және қандай құралдарды қолдану керектігін анықтады. Автордың пікірінше, қазақ халық медицинасында эзотерика мен биоэнерготерапия элементтері бар. В.Н. Басиловтың пікірінше, Орталық Азия халықтары, оның ішінде қазақтар үшін шаманизм элементтерін қолдана отырып, осы уақытқа дейін емделушілердің сақталуы тән. Сонымен қатар, шаманизм ұрпақтан-ұрпаққа берілетін тұқым қуалайтын сипатқа ие [9].

Түркістан өлкесіндегі халық емшілігінің даму тарихына С.Б. Шадманованың еңбектері мен зерттеулері арналған. Автор емшілердің қолданатын дәрі-дәрмектері мен негізгі емдеу әдістерін атап өтті. Қазақ халық медицинасының тарихы қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде жалғасын тапты. Осы мәселені қозғайтын қазіргі заманғы зерттеушілердің ең танымалы Т. Шарманов, Е.Әбілқасымов, Е. Оразақов, А.Т. Төлеубаев, Ө. Әбдіраман, Ж. Дәуренбеков пен Е. Тұрсынов], К. Байбосынов пен А. Исақовтың [10] еңбектерінде көрсетілген.

Жалпы аталған зерттеулер қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен тіршілік ету салаларының бірі - халықтық медицинаның қалыптасу тарихына арналған. Авторлар «халықтық медицина», «халық емшісі» ұғымдарын анықтайды және олардың халық өміріндегі орнын жан-жақты қарастырады. Сондай-ақ, авторлар халықтық медицинадағы зерттеулерге және бұрын белгісіз болған жаңа мәліметтерге сүйенді, олар дәстүрлі емшіліктің тарихи даму себептерін, әртүрлі кезеңдердегі қазақ халық медицинасындағы тоқырау себептерін ашуға тырысты.

Талқылау

Қазақ халқының дәстүрлі емшілік жүйесі нақты тарихи-этнографиялық зерттеу объектісі ретінде олардың тіршілігін қамтамасыз етудің маңызды және ажырамас бөлігі ретінде әрекет етеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан этномедицинаның тіршілікті қамтамасыз ететін функциясының және этностардың тіршілігін қолдауға бағытталған материалдық және рухани мәдениеттің құрамдас бөлігінің нақты көрінісі аурулардың алдын алу және емдеу үшін қолданылатын жалпы және нақты емдеу әдістері мен құралдарында, этникалық мәдениеттің әлеуметтік-экономикалық, салттық-мәдени және басқа аспектілерінде көрінеді.

Тікелей халықтық медицина - бұл денсаулық туралы идеялардың даму тарихындағы алғашқы кезеңдердің бірі және оны сақтау дағдылары, бұл олардың дамуының белгілі бір кезеңінде барлық этникалық топтарға бірдей тән. Денсаулықты сақтау жүйесі ретінде халықтық медицинаның екі жақтылығы - бұл қызметтің өнімі және қоғамның одан әрі өмір сүруінің шарты. Сонымен қатар, бұл жүйе мифтер мен әлеуметтік-нормативтік мінез-құлыққа енудің арқасында рухани мәдениеттің де, оны тасымалдаушылардың өмірін сақтауға бағытталған материалдық мәдениеттің де бөлігі болып табылады.

Халықтық медицинаның тамыры ғасырлар бойы қалыптасқан және оның өміршеңдігі сауықтырудың тиімді жүйесін адам жанының ең жақын жақтарын терең білумен үйлестірген атаусыз энтузиастардың құпияларына сүйенеді [11, 32].

«Этномедицина» терминін «халықтық» немесе «дәстүрлі» медицина терминдерімен байланыстыруға, оны белгілі бір халықтың (этностың) өмірінде қолданылатын емдеу әдістері мен құралдарының жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Халықтық медицинаның қолданбалы аспектісін зерттеу де өзекті болып табылады, өйткені ауруларды емдеу

этностардың ең шұғыл қажеттіліктерінің бірі болып табылады және олардың жинақталған тәжірибесі этникалық және ғылыми медицина өзара әрекеттесу мен өзара байытуға жол тапқан қазіргі жағдайда талап етілуі мүмкін [12, 3].

Этномедициналық дәстүрлердің ерекше «қарапайым» белгілері, ең алдымен, осы мәдениеттің ажырамас бөлігі және осы ерекшеліктерді тудырған әлеуметтік құрылым ретінде қарастырылады. Дәстүрлі медицинада діни-магиялық элементтердің дамуына дәстүрлі емдеу тәжірибелердің жартылай жасырын күйден шығып, еркін жұмыс істей бастауы да үлкен әсер етті.

Этнографиялық зерттеулердің эмпирикалық материалын зерделеу қазіргі заманғы медицинада емдеу құралдары мен әдістерінің мүмкіндігін кеңейтуге жол ашады. Халықтық медицина дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, соңғысы этнографиялық ғылымның пәндік саласының негізгі өзегін құрайды. Бұл жағдай әлем халықтарының этнографиялық сипаттамасы үшін халықтық медицинаны зерттеудің маңыздылығын анықтайды.

Халықтық медицина - бұл тұрақты және сарқылмас қайнар көзі, оның құрамында адам денсаулығын сақтауға арналған өмірлік маңызды және әртүрлі ауруларды емдеуге арналған көптеген құралдарды анықталған, олар зерттеліп, тәжірибеде қолданылуда. Басқа халықтар сияқты қазақтардың табиғи-климаттық өмір сүру жағдайларының байлығы мен бірегейлігі оларға ауруларды емдеуде және денсаулығын сақтауда бай тәжірибе жинақтауға мүмкіндік берді. Алайда, бұл тәжірибенің қалыптасуы мен жинақталуы табиғаттың байлығымен ғана емес, сонымен бірге халықтың ой-өрісімен, дүниетаным ерекшеліктерімен және әлеуметтік-экономикалық қатынастардың сипатымен байланысты [12, 3].

Қазақтарда емдеу саласындағы тәжірибе мен білімді берудің негізгі жолы ауызша және көзбен көрінетін түрде болды. Дәстүрлі медициналық мәдениетті зерттеудің тарихи тәсілі бізге этникалық қауымдастықтардың мәдени өзара әрекеттесуін ашуға және этникалық өмірдегі халықтық медицинаның орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Этномедицинаның материалдық және рухани тығыз үйлесімдегі барлық жетістіктері біздің алдымызда мәдени құбылыс ретінде көрінеді.

Тарих көрсеткендей, емшіліктің қалыптасуы бірнеше кезеңнен өтті. Бірақ емшілік қай жерде пайда болса да, ол кейіннен бүкіл әлемге таралды. Әлемнің алыс бөліктерінің емшілерінің таңғажайып ұқсастығы - бұл қалай мүмкін болды деген сұрақ тудырады. Оның ықтимал түсіндірмелерінің бірі - оның әр түрлі аймақтарда өздігінен пайда болуы, әлеуметтік қажеттіліктерге немесе барлық адамдарға тән ішкі тенденцияларға байланысты болуы. Сондай-ақ, бұл ұқсастық ортақ ата-бабалардың көші-қон процесі нәтижесі болуы мүмкін. Бұдан қорытындылайтынымыз, егер мындаған жылдар бойы емшіліктің кең таралуын оның туған жерінен енуімен ғана түсіндіруге болмайтын болса, онда ол әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі уақытта пайда болып отырған.

Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия аймағында жинақталған ежелгі дәрігерлердің тарихи тәжірибесі, трактаттарда жазылған, тибет медицинасының бастаулары, оның негізінде Шығыстың ежелгі медицинасының жетістіктері жатыр – олар ежелгі үнді, қытай және парсы ислам медицинасының қазынасына енді. Аббасидтер билігі кезінде білімді парсылар, еврейлер, гректер, сириялықтардың Бағдадта кездесуі үшін жағдайлары жасалды. Сириялықтар негізінен грек тілінен философиялық, медициналық және теологиялық жазбаларды аударуда бай тәжірибеге ие болды. Халифа әл-Мамун грек философтарының шығармаларын араб тіліне аудару кеңсесін құрды. X-XI ғасырларда Мамун Шах Хорезмде «Академия» ұйымдастырды. Араб медицинасы, астрономия сияқты, грек медицинасының тікелей жалғасы болды. Арабтар оны жаңа аурулар мен дәрі-дәрмектер туралы біліммен толықтырды. Бұл ислам дінінің кең географиялық аймаққа таралуының арқасында мүмкін болды.

Мұсылман елдерінде білім алған ғалымдар денсаулықты сақтаудың халықтық тәжірибесіне құнды бақылаулар мен жергілікті дәстүрлермен бірігіп, білім беру, өмір салты, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен этикеті арқылы жүзеге асырылған медициналық трактаттар әкелді. Науқасты емдеу, ең алдымен, аурудың себептерін анықтауға, олардың этиологиясы мен диагностикасына негізделген. Қазақтардағы аурудың себебі туралы халықтық түсініктерде екі топты ажыратуға болады.

1) Нақты себептерге байланысты пайда болатын және табиғи құбылыс ретінде қабылданатын ауру түрлері. Аурудың негізгі себебі ретінде сапасыз тағамды тұтыну, улы жануардың шағуы, суық тию, отты абайсыз пайдалану және т.б. болуы мүмкін.

2) Магиялық, анимистік және діни идеялармен байланысты аурудың пайда болу себептері бұл жағдайда ауру адамға табиғи күштерден тыс бөтен әрекет ретінде немесе кез-келген күнә үшін жаза ретінде қабылданды (Алланың қаһарын тудырды) және ауру адамды күнәлардан тазартуы керек деген себеппен.

Қазақтардың өмір сүруінің едәуір аумағын сипаттайтын далалық этнографиялық материалды талдау көрсеткендей, халықтық идеялар бойынша аурудың себептері келесідей болуы мүмкін:

а) табиғаттан тыс зұлым күштер немесе құдайлар тудыратын аурулар;

б) басқа адамның саналы түрде адам денсаулығына келтірген қасақана зияны («бүліну», «жаман көз», «жала жабу», «түйілу» және т.б.);

в) дәстүрлі мінез-құлық нормаларын, оның ішінде діни нормаларды бұзу (жерлеу рәсіміне, үйлену рәсіміне, қасиетті күндер мен сандарға және т.б. байланысты тыйымдар);

г) күтпеген кездесу, кездейсоқ қолайсыз оқиға немесе табиғат құбылысы (жаман түс, шошыну, иттің ұлуы).

Қазақтар, барлық түркі халықтары сияқты, жын, пері, шайтан әлемінің кеңістіктік-уақыттық координаттарында адамдар әлемімен қатар өмір сүру туралы түсініктерге ие болды. Зұлым күштердің орналасқан жері – қараңғы қалың орман, адам қолы жетпейтін және жүрмейтін жерлер, ескі қирандылар. Халық сенімі бойынша, олар өз істерін түнде жасайды, сондықтан олармен түнде кездесіп ауырып қалу мүмкін болды. Белгілі бір ауруды анықтаудың бірқатар сиқырлы әдістері болды. Халық емшілері дұғалы сөздің шексіз күшіне сенді: ол күн күркіреу мен найзағай, дауыл мен жаңбырды тудыруы немесе тоқтатуы, егінді көбейтіп, бедеулікті тудыруы, байлықты көбейтіп немесе жойып, денсаулықты, сұлулықты, сүйіспеншілікті беру немесе алып тастау, қару-жараққа дәлдік беру және қол сұғылмайтын жауынгерді осал ету, жараларды емдеу және жараларды тудыру, қанды тоқтату мен қан кетуді тудырады.

Дәстүрлі нанымдарға сәйкес, аурулардың себептері зиянды әсерлерден, адам ағзасына шынайы зұлым рухтардың енуінен, ата-бабалар әлемінің әсерінен, адамның өмірлік күштерін бейнелейтін рухани заттардың бірінен айырылуынан көрінді. Аурулардың себептері туралы мистикалық көзқарастар оларды емдеудің және алдын-алудың сиқырлы әдістеріне сәйкес келді, олар дәстүрлі медицинаның бірыңғай жүйесін ұтымды құралдармен біріктірді. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер рухани саладағы өзгерістермен қатар жүреді. Ұлттық мәдениетті қалыптастыруда ұйымның қай сатысында болсын - қарабайыр немесе қалыптасқан жүйеге қарамастан - діни нанымдар маңызды рөл атқарады [13]. Қазақтардың халықтық медициналық білімінің негіздері ежелгі түркілердің наным-сенімдерінің көріністерінен бастау алады.

Осыған байланысты қазақтарда жан туралы жалпы түркі ұғымының (құт) болуын, белгілі бір түстерге ерекше көңіл бөлуі, көз моншақтарды тұмар ретінде пайдалануды; оны зұлым көзден емдеудің сиқырлы рәсімдерінде қолдануды; ағаштар мен бұталарға сиқырлы (оның ішінде емдік) қасиеттерді құрметтеу және беру; қорғаныс ретінде тотемдік жануарлардың сүйек пен тістерін қолдану; табиғи құбылыстарды рухтандыру; қорқыныш

пен үрей сезімдеріне қарсы бірқатар сиқырлы емдеу әдістерін қолдану, жын-шайтандар мен жаман ауруды адам ағзасынан шығаруға бағытталған рәсімдер және т.б.

Сонымен қатар, төрт түлік малдан алынатын әртүрлі құралдарды, ең алдымен сүт өнімдерін (сүт, қаймақ, май және т.б.) ішкі және сыртқы қолдануға кеңінен пайдаланды: суық тиген кезде - ыстық сүт ішу және қойдың құйрық майымен ысқылау, терінің әртүрлі зақымдануына - қышқыл сүт және қаймақ және т.б. әдістер. Халықтық медицина туралы білім әдетте ұрпақтан-ұрпаққа беріледі; халық емшілері аурулардың сипаты мен белгілеріне байланысты сараланған емдеудің өте ұтымды әдістерін жасады.

Баланың болашақ әл-ауқатына қамқорлық оның дүниеге келуінен бұрын басталды, бұл ең алдымен баланың физикалық сау және әдемі болып туылуына бағытталған іс-әрекеттерде көрінді. Бұл болашақ анаға, кейде әкеге де қатысты бірқатар шектеулермен, тыйымдармен байланысты болды. Әрі қарай, жүктілік кезінде, босанған әйелге сақтауы керек сақтық шаралары, нәрестені қорғау мәселелері қарастырылды. «Жаман көзден» қорғау үшін баланың қолына түрлі-түсті жүннен жасалған жіп немесе жарқын моншақ байланған, жаңа туған нәрестемен қонаққа бара жатқанда, оның маңдайына күйе жағып, ал ауыршаң немесе көп жылайтын балаларды емшіге көрсеткен.

Дәстүрлі емшіліктің, оның тәжірибесінің және теориясының дамуы елдің және оның жекелеген аймақтарының мәдени тарихының органикалық бөліктерінің бірі болып табылады. Адам физиологиясын ғасырлар бойы бақылап келе жатқан халық медицинасы, оның психикалық және биоэнергетикалық салаларына интуитивті деңгейде енуі, өсімдіктерден, жануарлардан алынатын өнімдердің, минералдардың емдік қасиеттері туралы ұтымды білімі ауызша үлгіде дамып және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды.

Қазақтардың дәстүрлі емшілік білімі ұжымдық халық тәжірибесінің өнімі ретінде аурудың сипаты мен белгілеріне қарай сараланған аурулардың алдын алу мен емдеудің эмпирикалық тәсілдерінің тұтас жүйесін әзірледі. Емдеу құралдарының кешені дәстүрлі болып, материалдық және рухани мәдениеттің жалпы жағдайына, күнделікті өмір мен тіршілік ерекшеліктеріне және ең алдымен негізгі құралдарды алу тәсілдеріне байланысты болды.

Қазақ халқы табиғатқа қатысты өз бақылауларын тереңдетіп, оларды өмір сүру деңгейін жақсарту үшін қолдана отырып, басқа қолданбалы білімдермен қатар адамдардың ауруларына көмек көрсету әдістерін әзірлеп, өзінің қайталанбас халықтық медицинасын қалыптастырды. Егер қоғамның үстем таптары білікті маман дәрігерлердің көмегіне жүгіне алса, онда қарапайым халық денсаулығына өз күшімен қамқорлық жасауы керек еді. Қазақтарда, өлкенің барлық басқа халықтары сияқты, Кеңес өкіметіне дейін халықтық медицинаның әдістері мен құралдары көбінесе ауруларға көмек көрсетудің жалғыз және негізгі түрі болды.

Қазақстанда исламның таралуы қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі өзгерістерге алып келді, бұл олардың халықтық медициналық білімдеріне әсер етті: мұсылман әулиелерін құрметтеуге байланысты салт-жоралар кешені пайда болды; емдеу әдістері Құран аяттарын оқумен толықтырылды; сүндетеу салты және т.б. қалыптасты [14].

Қазақтардың дәстүрлі халықтық-медициналық білім саласы түркілердің ежелгі дүниетанымын бейнелейтін исламға дейінгі дәстүрлер мен рәсімдерді қамтыды. Исламның таралуы қазақтардың халықтық емдеу ісіне тек сыртқы көріністер, атрибуттар, атаулардың өзгеруіне әкелді, бірақ халықтық медициналық білімнің құрылымы мен мазмұны негізінен өзгеріссіз сақталды. Қазақтардағы емшілер категориясы өзінің функциялары мен мәртебесіне байланысты жалпы қоғамнан жақсы ерекшеленеді және бірқатар арнайы түсініктермен, терминдермен белгіленеді.

Қазіргі заманауи денсаулық сақтау жүйесінде орта және жоғары оқу орындарында арнайы білім алған дәрігерлердің қызметі халықтық емдеудің әрі қарай дамуына нұқсан

келтірмеді. Қазақ халқы ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа беріп, мәңгілік құндылықтарды мұраға қалдырды. Кейінгі ұрпақтар ата-бабаларының нұсқауларын мұқият сақтап, оларды бұрмаламауға, керісінше одан әрі дамытып, келесі ұрпаққа беруге тырысты. Бізге ғасырлар тереңінен жеткен осындай құнды мұраның бір түрін - халықтық медицина деп атауға болады.

Қазақ халық медицинасына ежелден бері назар аударылып келеді, өйткені халықтың денсаулығы кез келген елдің басты проблемасы болды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін халық емшілігінің рөлі ерекше маңызды болды. Атқа мінудің үлкен шеберлігі мен тәжірибесі бар, шексіз далада еркін өмір сүрген, мал шаруашылығымен де, егіншілікпен де бірдей айналысқан қазақ халқы адам үшін пайдалы заттардың мәнін түсініп, бағалай білді. Қазақтардың өз денсаулығын бақылауы, аурулардың алдын алумен айналысуы, дене мен рухтың тазалығын сақтауға ұмтылуы - мұның бәрі күнделікті тәжірибеден туындайтын құндылықтар.

Қазақ халқы ұзақ уақыт ішінде әр түрлі медициналық дағдыларға сүйене отырып, халықтық медицинаның жинақталған тәжірибесін ғасырлар бойы емдеуде қолданды. Мал шаруашылығымен айналысу қазақтарға жануарлар ағзаларының ішкі құрылысы туралы білім алуға мүмкіндік берді, бұл олардың адам анатомиясы туралы білімдерін кеңейтуге көмектесті. Қазақ халық емшілерінің емдеу жүйесі Ежелгі Шығыс емшілерімен ортақ қасиеттерге ие болды. Халық емшісі - бұл өз қызметін өз дәуіріне, ортасына сәйкес, халықтың болмысы мен күн көрісі, шаруашылығы, тұрғылықты жер туралы идеяларына сәйкес жүзеге асыратын адам. Әр халықтың өзіне ғана тән мәдениеті, тарихы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері сияқты, барлық этностардың сәйкесінше өздерінің медициналық түсініктері мен емдеу әдістері де бар. Сондықтан халықтық медицина – тарихи-этнографиялық құбылыс [15, 119].

Көптеген ғасырлар бойы әр халық өзінше дамыды, өздерінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары дамыды, сол сияқты барлық халықтар әртүрлі аурулардан құтылу жолдарын іздеді. Адамдар аурудың себептерін табуға, олардың алдын-алу және бақылау әдістерін жасауға, өз емдеу әдістерін қалыптастыруға тырысты.

Жалпы, халықтық медицина екі үлкен түрге бөлінеді: магиялық (сиқырлы) және эмпирикалық медицина. Әр түрлі дұғаларға, сиқыршылыққа негізделген халықтық емдеу магиялық медицинаға, ал эмпирикалық медицинаға мыңжылдық практикалық тәжірибеге негізделген халықтық емдеу жатады. Қазақ халықтық медицинасында дәстүрлі медицинаның осы екі түрі де кездеседі.

Қазақтардағы халық емшілігі - олардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесінің бөлігі болып табылады және табиғи, әлеуметтік-мәдени мекендеу ортасына бейімделу арқылы денсаулықты қалпына келтіру процесі ретінде жеке және этникалық деңгейде әрекет етеді. Соңғысы этномединаның басым және жетекші рационалды компоненттеріне де, кейбір иррационалдыларға да қатысты (онсыз пайдалы тұстарын таңдау мүмкін емес). Биологиялық тіршілікті қамтамасыз ету әлеуметтік-мәдени қызметті ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір дәрежеде әлеуметтік-мәдени этникалық параметрлер мен көзқарастармен реттеледі және ең алдымен денсаулықты сақтауға бағытталған.

Этнос мәдениеті адам қызметінің әртүрлі түрлерін институтционалды әдістерінің жиынтығымен анықталады және тұтастай алғанда этностың әлеуметтік организм ретінде жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз етеді. Халықтың тіршілігін қамтамасыз ету құрылымындағы халық емшілігі - қажеттілік, олардың денсаулығы үшін күрестің негізгі факторы ретінде әрекет етеді. Медициналық мекемелер ашылғанға дейін ол жалпы этностардың сақталуына мүмкіндік берді. Этномедицина ұзақ уақыт бойы әртүрлі деңгейдегі және бағыттағы зерттеушілердің назарын аударды, бұл дереккөздерді талдау нәтижесімен

расталады. Соңғы кезеңдерде бұл қызығушылық арта түсті. Зерттелген халықтардың медицинасы екі деңгейде болды: тұрмыстық (әр отбасында) және кәсіби.

Халық арасында белгілі бір жағдайларға байланысты (бақылаулар, емдеу нәтижелерін талдау, адамның, жануарлардың, құстардың анатомиялық құрылымына қызығушылық таныту, тәжірибені басқа дәрігерлерге беру, нашар дамыған денсаулық сақтау жүйесі, ауылдардың емдеу пункттерінен қашықтығы және т.б.) нақты медициналық көмек көрсетумен айналысатын адамдар санаты біртіндеп ерекшеленді - емшілер, сынықшылар, емдік массаж терапевттері, сүліктермен емдеу мамандары т.б. Соңғыларының ішінде көрсетілетін көмек түрлері бойынша тұлғалар ерекше көзге түсті: дұға салу арқылы емдеушілер, молдалар. Түркі халықтарының арасында, исламды ұстанатын барлық халықтар сияқты, сүндетке отырғызатын мамандары да болды [16].

Халық арасында емшілер көбінесе егде жастағы адамдар болды, олар күнделікті тәжірибемен білімді болды. Сондай-ақ, жастар - әдетте емшілердің балалары немесе жақын туыстары болды. Дәрігерлердің осы санатының ішінде дәрі-дәрмек рецептері мен көмек көрсету әдістерінің құпиялылығы жиі атап өтілді, бұл дәстүрлі отбасылық мектептердің бір түрін құруға ықпал етті. Эмпирикалық медицина құралдарымен емдеу практикасы, әдетте, әйелдердің үлесі болды, дегенмен емші-ерлер де болды (сынған сүйекті салу, сүндеттеу, магия және т.б.).

Көз тию, жын-шайтан аралаудан туындаған ауруды емші ғана емдей алады деп саналған. Бүгінгі таңда - бұл қарт және орта жастағы адамдар, олар өз дағдыларына әдеттегідей қарайды. Басқалардың оларға деген көзқарасы, бұрын да, қазір де - олардың емші ретінде өз функцияларын қаншалықты сәтті орындағанына байланысты. Олардың ішінде ең тәжірибелілері өздерінің тұрғылықты жерінен тыс аймақтарда жоғары бағаланды. Әрбір емші, тіпті атақ-даңққа ие болса да, бұрыннан жинақталған тәжірибе мен білімге қанағаттанбайды және мүмкіндігінше басқалардан жаңа ақпарат алуға тырысады.

Түркі халықтары арасында кең таралған аурулардың жіктелуі белгілі бір себеп-салдарлық байланыстар мен олардың пайда болу заңдылықтарының белгілегенін көрсетті. Егер кейбір ауруларды сыртқы көріністерімен немесе белгілерімен (мысалы, тері аурулары) емдеу әдістерінде дәстүрлі медицина шынымен де ұтымды болса, онда ішкі ағзадағы, әсіресе жұқпалы ауруларды емдеуде олар қандай да бір зұлым күштердің денеге енуінен туындайды деген сеніммен байланысты тәсіл басым болды деген қорытынды жасауға болады. Кейбір емшілер, бақсылар аурудың себебін түсіндіруде - бұл ауруды адамдарға күнәлары үшін жіберілген Құдайдың жазасы ретінде деп негіздеді. Әрине, мұндай үрдістің пайда болуы мен таралуы дінді қабылдаумен байланысты болды [16].

Сонымен қатар, халық емшілері өз мүмкіндіктерінің шегін білгедігін де атап өту керек. Мысалы, емшілер жұқпалы ауруларды мүлдем емдеуден, аурудың өткір кезеңінде науқасқа ем беруге бас тартады; аурулардың діни-сиқырлы себептерімен қатар өздерінің білімдеріне сәйкес аурулардың материалдық себептерін тапты: тағамның мөлшері мен сапасының, қоршаған ортаның температурасының, климаттың, атмосфералық құбылыстардың әсері, жеке гигиенаның болмауы және тұрғын үйді лас ұстау, физикалық жұмыстың жеткіліксіздігі немесе шамадан тыс болуы және т.б., бір сөзбен айтқанда, арнайы диагностикалық құралдар мен құрылғылардың көмегімен анықталуы мүмкін себептер. Осылайша, халықтың емшілік жүйесінде эмпирикалық білім мен емдеудің компоненттерін, сондай-ақ әртүрлі қисында біріктірілген діни-сиқырлы идеялар мен әрекеттерді ажыратуға болады. Физиотерапиялық әдістер де қолданылды, жарақаттарды емдеу дағдылары және т.б. Дәстүрлі медицинада психотерапиялық әдістерге - емдік дұғаларға айтарлықтай орын берілді [17, 3-19].

Түркі халықтарының халық емшілігіндегі жалпы және ерекше тұстары этностың шаруашылық-мәдени дамуының негізгі бағытынан (табиғи орта, шаруашылық және материалдық мәдениет арасындағы байланыс) байқалады [18].

Қазақтар дәстүрлі шаруашылық қызметтің жақын түрлерімен – көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысады. Осыған байланысты қазақтарда дәстүрлі материалдық, рухани мәдениеттің барлық элементтері жетілдірілген. Халық емшілігінде - этномедицинадағы емдік әдістер халықтың этникалық және этнотерриториялық ерекшеліктерінің барлық жетістіктері қолданылды. Мысалы, зерттелетін материалдан ішінара көз жеткізе алатынымыздай, фармакогнозия мен фармакопияда дәрілік шөптерді таңдау мен қолданудың этникалық және аймақтық ерекшеліктері, оларды жинау, шикізатты өңдеу, олардан дәрі-дәрмектерді дайындау ерекшеліктері бар, көбінесе мүлдем жаңа емдік қасиеті бар дәрі-дәрмектерді қолдану ерекшеліктері және оларды басқа емдеу әдістерімен біріктіру үрдісі байқалады.

Өсімдіктердің емдік қасиеттерін тану сиқырлы күшке ие шөптер туралы көптеген аңыздарда көрініс тапты. Сонымен қатар, медициналық көмектің тұрақты қажеттілігі өз кезегінде халықтың дәстүрлі шаруашылық өмірінің көптеген аспектілеріне әсер еткенін атап өткен жөн. Мысалы, өсімдіктерді жинау, кептіру және қолдану кезінде халықтар белгілі бір дағдылар мен дәстүрлерді, этикетті дамытты (ұстамды болу, балағат сөздер қолданбуы, шыдамдылық танытуы және т.б.) [16]. Сонымен қатар, дәрілік шикізатты бастапқы өңдеу, дәрі-дәрмектерді дайындау, оларды пайдалану және көршілерге, науқастарға беру этномедицинаны ұлттық экономикалық қызметтің бір бөлігі ретінде қарастыруға итермелейді, ал жеке және отбасылық тазалық пен санитарлық нормаларды сақтау, негізінен, олардың күнделікті өміріне енеді.

Дәрілік өсімдіктермен емдеу кезінде қайнатпалар, тұнбалар, сығындылар, жақпа майлар, ұнтақтар, демделген шайлар дайындалып, оларды дайындау үшін емдік өсімдіктердің тамыры немесе бүкіл өсімдік қолданылды. Сонымен қатар, бір өсімдікті әртүрлі ауруларға қолдануға болады, бірақ оларды жасау, қолдану әдістері мен тәсілдері, мөлшері бірдей болмауы мүмкін. Жақпа майлар жабайы (борсық, жылан т.б) және үй жануарларының майы негізінде дайындалады (жылқы, қой, үй құстары).

Емдік тәжірибеде дәрілік өсімдіктерді әртүрлі халықтардың қолдануында ұқсастықтары да бар, бұл қоныстанудың, табиғи-климаттық аймақтардың жақындығымен, тарихи-мәдени өзара байланыстармен және т.б. түсіндіріледі, ал кейбір өсімдіктерді емдік мақсатта пайдалану тек жеке халықтарға ғана тән болып келеді. Көптеген халықтар арасында кең таралған және аз белгілі өсімдіктерді қолдана отырып, бірқатар ауруларды емдеу әдістері мен тәсілдері өте қызықты және ерекше деп айтуға болады. Бір қызығы, халық арасында улы өсімдіктерді біліп қана қоймай, оларды ауыр науқастарға (қатерлі ісік, басқа ісік түрлері) емдеуде де қолданады. Мыңдаған жылдар бойы табиғатты бақылап, біле отырып, эксперимент жасай отырып, адам өсімдіктердің әртүрлі қасиеттері, олардың барлық дерлік ауруларды емдеудегі таңғажайып қабілеті туралы білімдерін жинақтады.

Зерттеу нәтижесі

Қазіргі таңда біз ата-бабаларымыздың тәжірибесіне жүгінеміз. Бұл тәжірибе біздің тарихымыздың бір бөлігі болып табылады, біз оның жетістіктерін мұқият, қорғап, көбейтуіміз керек. Өсімдіктердің адам үшін рөлі баға жетпес, ол үлкен әлемнің бөлігі, табиғаттың бір бөлігі және адамдар бен өсімдіктер әлемі арасындағы үйлесімділік белгісі.

Түркі халықтарының дәстүрлі медицинасы үшін жануарлардан алынатын құралдарды емге қолдану кең тараған. Емдеу үшін жануарлардың әртүрлі бөліктері қолданылды: жүн, тері, бауыр, ішек, асқазан, тіл, өт және т.б. [18]. Қазақтар емдік мақсатта сүт өнімдерін кеңінен қолданды: сүт, май, ірімшік, сүзбе, қаймақ және т.б. Ал ауруларды алдын алу құралы ретінде, сондай-ақ өкпе аурулары, қан аздығы, сарқылу, қышыма кезінде қымыз бен шұбаттың таптырмас емдік қасиеттері белгілі. Қазақ емшілері ауруларды емдеуде қатық,

кұрт, күйдірілген сары май, басқа да жануарлар майларын кеңінен пайдаланды: жылқы, қой, қаз, тауық, кірпі, борсық т.б.

Көбінесе халықтық емдеу тәжірибесінде емшілер жануарлардың өнімдерін қолдануға жүгінді. Табиғи-климаттық, шаруашылық-тұрмыстық жағдайдың және емдеуде алдын алу шараларына қажеттіліктің өзіндік ерекшелігі емдеу әдістерін анықтауда және аурулардың алдын алуда дәстүрлі іс-қимылға жиі ықпал етті. Осындай емдік қасиеті бар, халықтық медицинада жануарлардан алынатын өнімдерге ақбөкеннің мүйізі жатады (дене қызыуын басуға және тазартқыш әсерге ие, метеоризмге, құрысуларға, бауыр ауруларына, безгекке, бас ауруына көмектеседі).

Халықтық емшілік үшін хирургиялық көмек көрсетудің әдістері мен тәсілдері ең қиыны болды, бұл кезде емшілердің дағдылары мен тәжірибесі буындардың шығып кетуін түзету, жүкті әйелдердің босануы, сүйек сынығы кезінде қажет болды. Бұл жағдайда адамның психологиясына әсер ететін және емдеу кезінде тыныштандыратын және алаңдататын құрал ретінде қызмет ететін белгілі бір рәсімдер жасалды. Хирургиялық әдістермен емдеу кезінде жіптер, таңғыш материалдар, сондай-ақ шөптер, жануарлардан алынатын өнімдер, минералдар қолданылды. Бұл тәжірибенің кейбіреулері тек жекелеген халықтарға ғана тән болғандықтан, оларды емдеудің ерекшелігі деп санауға болады. Айта кету керек, бұл шеберлікті әдетте оны мұра етіп алған емшілер иеленеді. Тәжірибе, салыстыру, талдау, түйсігі арқылы олар жарақаттың себебін анықтай білді (науқас байқамай құлады, салынған сынық орнына келмеді, денені дұрыс бұрмады, ауыр көтерді және т.б.). Олардың барлығы буын шығып кетуін сынықтан, ішкі ағза мүшелерінің дұрыс орналаспауы, жатырдың төмен түсіп кетуі және т.б. анық ажырата алды. Сынықшы-емшілер адам қаңқасының құрылымын, бұлшықеттердің, сүйектердің орналасуын жақсы білді. Сүйек жарақаты, ауруларын емдеу үшін немесе түзету кезінде сабын, жақпа майлар қолданылды, бұлшық еттерді уғалау (массаж) әдістерін жетік меңгерді.

Тарихи-этнографиялық материалды талдау деректері қазақтардың емшілік тәжірибесі күнделікті өмірде айтарлықтай орын алды, кеңінен қолданылды және оны екі түрде - сақтандырғыш (немесе алдын алу шаралары) және нақты емдік түрінде болды деген қорытындыға негіз береді. Бұл, біздің ойымызша, бірнеше себептерге байланысты. Ең алдымен, адам өз денсаулығын сақтауға, өз өмірі мен жақындарының өмірі үшін күресуге бейім. Аурудың көптеген себептері емшілерге түсініксіз болғанымен, олардың алдын алуға тырысты, емдеу әдістерін есте сақтап, білімі мен тәжірибесін жақындарына өткізіп отырды [12, 3-18].

Нәтижесінде (кейде тіпті білместен) адамдар өмірінің ең маңызды кезеңдерінде (бала туу, үйлену тойы, үйден шығу, т.б.) өздерінің қауіпсіздік шаралары мен құралдар жүйесін құрды: тұмар, көзмоншақ тағу, дұға оқу. Осыған байланысты қауіпсіздік ырымдары мен рәсімдері (дініне қарамастан) әдеттерден, белгілерден, мінез-құлықтан көрініс тапты. Сонымен қатар, түркі халықтары арасында өз үйлерін, шаруашылық ғимараттарын қоршау т.б. бірқатар қауіпсіздік шаралары арқылы қарастырды.

Ауруларды емдеудегі кейбір магиялық әрекеттер қасиетті жерлермен және қайтыс болған ата-бабаларымен байланыстырылды. Психологиялық әсер ету әдістері де қолданылды (қорқыту, шошындыру, таңдану). Түркілердің пікірінше, Құранның арнайы сүрелерін оқу аурудан арылуға ықпал етті. Қазақтар арасында көбінесе аурудан жазылған кезде, ауыр немесе ұзақ созылмалы ауруларды жеңілдету үшін құрбандық шалынды. Ауру (аурудың рухы) құрбандыққа шалынатын малға өтеді деп сенім артқан.

Қорытынды

Жалпы түркі, оның ішінде қазақ халқында емдік мақсатта қолданылатын ең көп таралған әдістердің қатарына пұтқа табынушылық элементтерді, діни көзқарастарды

қамтитын дұға оқу емдік әдістері де жатады, олар бүкіл емдеу процесінде немесе оның жекелеген сәттерінде магиялық әрекеттермен рәсімдерде айқын көрінеді. Дұғалардың сиқырлы күші сөздердің ерекше таңдалуымен, олардың үндестігімен, рифмімен күшейтіледі. Орындаушылар, әдетте, жергілікті атақты емшілер және адамдарға денсаулықты сақтауға және нығайтуға көмектесетін емдік тәжірибесі бар адамдар болды. Магиялық әдет-ғұрыптар, сөзсіз, әсіресе науқастың өзі сауығып кетуге сенім артқан кезінде айтарлықтай психотерапиялық әсер тудырды, ол кейде өздігінен оң емдік әсер етуі мүмкін, ал шын мәнінде дәрі-дәрмектермен сәтті үйлескенде, кейбір жағдайларда тез емделуге әкеледі. Осылайша, этномедицинаның мәдени жағы және онымен бірге екінші сигналдық жүйе арқылы жанама түрде этностың рухани мәдениетінің бүкіл саласы медициналық, физиологиялық деңгеймен және оның биологиялық іске асырылуымен байланысы айқындалады.

Қазақтардағы дәстүрлі емшілік ісі, емдеу құралдары мен әдістері тұтас кешен болып табылады. Онда табиғи-климаттық жағдайлармен, шаруашылық-тұрмыстық жағдаймен, белгілі бір аурулардың таралу жиілігімен, халықтық дәстүрлердің беріктігімен, көрші халықтармен мәдени байланыстармен анықталатын жалпы және ерекше жағдай байқалады. Жоғарыда қарастырылған мәліметтер халықтың тіршілігін қамтамасыз етудегі дәстүрлі медицинаның рөлі қаншалықты маңызды екенін бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Артықбаев Ж.О. Этнология и этнография. – Астана: Фолиант, 2001. – С. 304.
- 2 Джунусбаев С.М. Социально-экономическое положение Казахстана в конце XIX - начале XX вв // Поиск № 1 (2). Алматы, 2005. – С.198.
- 3 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казастана к России. Москва, 1957. – С. 26.
- 4 Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы: Қазақстан, 1992. - С. 86.
- 5 Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент: Типо-литография О.А. Порцева, 1912. – С. 520; Колосов Г.А. Медицинская помощь инородцам Туркестана и их отношение к русским врачам // Труды антропологического общества при Военно-медицинской академии. СПб., 1903. - С. 61-127; Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Том 11. Ташкент, 1904. – С 496.
- 6 Кушелевский В.У. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской долины. Том 3. Новый Маргилан: Типография Ферганского областного правления, 1891. – С. 476; Пославская А., Мандельштам Е. Обзор десятилетней деятельности амбулаторной лечебницы для туземных женщин и детей г. Ташкента. Ташкент, 1894. – С. 127; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: «Санат», 1996. – С. 656.
- 7 Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз (чит. в собр. Отделения этнографии, 27 марта 1887 г.) // [Соч. А.Н. Краснова. [СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1887]. – С. 46; Ягмин А. Киргиз-Кайсацкие степи и их жители. Типография Карла Крайя. СПб., 1845. – С. 101.
- 8 Потто В. Из путевых заметок по степям. От Илека до Уила. - Военный сборник. - С. 153-172; 317-338 // Туркестанский сборник. 1878. Т. 185; Боровский П.Ф. Краткий очерк о состоянии санитарных и лечебных учреждений г. Ташкента до Октябрьской революции // За социалистическое здравоохранение Узбекистана. 1933. № 1-2. - С. 75-76; Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX - начало XX в.). Ташкент: Издательство АН УзССР, 1962. – С. 344.
- 9 Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс. ... докт. мед.наук. М., 1993. – С. 32; Прописнова Е.О. Рецензия на книгу С. Гжывач «Время перемен для казахской

- традиционной медицины» // Медицинская антропология и биоэтика. № 2 (2). М., 2011; Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Наука. Москва, 1991. – С. 324; Харитонов В.И. Немного о том, чем закончился «процесс отмирания религиозных верований» // Межэтнические взаимодействия и социокультурная адаптация народов Севера России. М., 2006. - С. 233-250; Шадманова С.Б. Деятельность русских врачей в Туркестане (в конце XIX - начале XX вв.) // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. Ташкент, 2009. - С. 212.
- 10 Шадманова С.Б. Деятельность русских врачей в Туркестане (в конце XIX - начале XX вв.) // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. Ташкент, 2009. - С. 64-71; Шарманов Т.Ш. Очерки по истории народной медицины Казахстана / Ин-т краев. патологии М-ва здравоохранения КазССР и др.; Под ред. чл.-кор. АМН СССР, проф. Т.Ш. Шарманова, чл.-кор. АН КазССР, проф. Б.А. Атчабарова. - Алма-Ата, 1978. – С. 209; Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық. Алматы, 1993. – 74 б.; Оразақов Е. Қазақ халық медицинасы. Алматы: Ғылым, 1989. – 80 б.; Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX вв). Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С. 213; Әбдіраман Ө. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. Алматы: Қазақпарат, 2002. – 320 б.; Дауренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы-балгерлері. Алматы, 1993. – 222 б.; Байбосынов К., Исаков Ә. Бақсылар. Алматы: Мерей, 1995. – 105 б.
- 11 Алляров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс. ... докт. мед.наук. М., 1993. – С. 32.
- 12 Бромлей Ю.В., Воронов А.А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // СЭ. М., 1976. №5. - С.18.
- 13 Соколов И.И., Степанов В.В. Народная медицина - наука и традиционное знание. [Электронный ресурс]. СПб., 2001. URL: <http://medbookaide.ru/books/fold9001/book2052/>
- 14 Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980.
- 15 Джумагалиева К.В., Сармурзина Н., Кайргалиева Г.К. История традиционной медицины казахского народа / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки, т. 2, № 1, 2020. – С.123.
- 16 Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1964. – С. 125.
- 17 Бехтерев В. Л. Роль внушения в общественной жизни // Обозрение психиатрии и экспериментальной психологии. М.-Л., 1898. № 1. - С. 19.
- 18 Никонова Л.И. Традиционная медицина тюркских народов Поволжья и Приуралья как часть системы их жизнеобеспечения. Рузаевка, 2000.

REFERENCES

- 1 Artykbaev Ž.O. Étnologiâ i étnografiâ. – Astana: Foliant, 2001. – S. 304.
- 2 Džunusbaev S.M. Social'no-ékonomičeskoe položenie Kazahstana v konce XIX - načale XX vv // Poisk № 1 (2). Almaty, 2005. – S.198.
- 3 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazastana k Rossii. Moskva, 1957. – S. 26.
- 4 Aldašev A., Älimhanov Ž. Kazak, tyñ halyk, medicinasynyñ k űpiâsy. Almaty: Kazakstan, 1992. - S. 86.
- 5 Dobrosmyslov A.I. Taškent v prošlom i nastoâšem. Taškent: Tipo-litografiâ O.A. Porceva, 1912. – S. 520; Kolosov G.A. Medicinskaâ pomoš' inorodcam Turkestana i ih otnošenje k russkim vračam // Trudy antropologičeskogo obšestva pri Voенno-medicinskoj akademii. SPb., 1903. - S. 61-127; Šišov A. Sarty. Étnografičeskoe i antropologičeskoe issledovanie // Sbornik materialov dlâ statistiki Syrdar'inskoj oblasti. Tom 11. Taškent, 1904. – S 496.
- 6 Kuševskij V.U. Materialy dlâ medicinskoj geografii i sanitarnogo opisaniâ Ferganskoj doliny. Tom 3. Novyj Margilan: Tipografiâ Ferganskogo oblastnogo pravleniâ, 1891. – S. 476; Poslavskaâ

- A., Mandel'stamm E. Obzor desâtiletnoj deâtel'nosti ambulatornoj lečebnicy dlâ tuzemnyh ženšin i detej g. Taškenta. Taškent, 1894. – S. 127; Levšin A.I. Opisanie kirgiz-kazač'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej. Almaty: «Sanat», 1996. – S. 656.
- 7 Krasnov A.N. Očerok byta semirečenskih kirgiz (čit. v sobr. Otdeleniâ étnografii, 27 marta 1887 g.) // [Soč. A.N. Krasnova. [SPb.: Tip. A.S. Suvorina, 1887]. – S. 46; Âgmin A. Kirgiz-Kajsackie stepi i ih žiteli. Tipografiâ Karla Krajâ. SPb., 1845. – S. 101.
- 8 Potto V. Iz putevyh zametok po stepâm. Ot Ileka do Uila. - Voennyj sbornik. - S. 153-172; 317-338 // Turkestanskij sbornik. 1878. T. 185; Borovskij P.F. Kratkij očerok o sostoânii sanitarnyh i lečebnyh učreždenij g. Taškenta do Oktâbr'skoj revolúcii // Za socialističeskoe zdavoohranenie Uzbekistana. 1933. № 1-2. - S. 75-76; Lunin B.V. Naučnye obšestva Turkestana i ih progressivnââ deâtel'nost' (konec XIX - načalo XX v.). Taškent: Izdatel'stvo AN UzSSR, 1962. – S. 344.
- 9 Allaârov H.A. Istoriâ narodnoj mediciny Srednej Azii. Diss. ... dokt. med.nauk. M., 1993. – S. 32; Propisnova E.O. Recenziâ na knigu S. Gžyvač «Vremâ peremen dlâ kazahskoj tradicionnoj mediciny» // Medicinskââ antropologiâ i bioétika. № 2 (2). M., 2011; Basilov V.N. Šamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazahstana. Nauka. Moskva, 1991. – S. 324; Haritonova V.I. Nemnogo o tom, čem zakončilsâ «process otmiraniâ religioznyh verovanij» // Mežétničeskije vzaimodejstviâ i sociokul'turnaâ adaptaciâ narodov Severa Rossii. M., 2006. - S. 233-250; Šadmanova S.B. Deâtel'nost' russkih vračej v Turkestane (v konce XIX - načale XX vv.) // Russkââ diaspora v Uzbekistane: vremâ, sobytiâ, lûdi. Materialy naučnoj konferencii. Taškent, 2009. - S. 212.
- 10 Šadmanova S.B. Deâtel'nost' russkih vračej v Turkestane (v konce XIX - načale XX vv.) // Russkââ diaspora v Uzbekistane: vremâ, sobytiâ, lûdi. Materialy naučnoj konferencii. Taškent, 2009. - S. 64-71; Šarmanov T.Š. Očerki po istorii narodnoj mediciny Kazahstana / In-t kraev. patologii M-va zdavoohraneniâ KazSSR i dr.; Pod red. čl.-kor. AMN SSSR, prof. T.Š. Šarmanova, čl.-kor. AN KazSSR, prof. B.A. Atčabarova. - Alma-Ata, 1978. – S. 209; Âbílĵasymov E. K,azak,tyñ halyk, emšilerí. Anyk,tamalyk,. Almaty, 1993. – 74 b.; Orazak,ov E. K,azak, halyk, medicinasy. Almaty: Gylym, 1989. – 80 b.; Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoj obrâdnosti kazahov (XIX - načalo XX vv). Alma-Ata: Gylym, 1991. – S. 213; Âbdíraman Ö. K,azak,tyñ дәstürlí halyk, emšilígí. Almaty: K,azak,parat, 2002. – 320 b.; Daurenbekov Ž., Türsynov E. K,azak, bak,sy-balgerlerí. Almaty, 1993. – 222 b.; Bajbosynov K., Isak,ov Ä. Bak,sylar. Almaty: Merej, 1995. – 105 b.
- 11 Allaârov H.A. Istoriâ narodnoj mediciny Srednej Azii. Diss. ... dokt. med.nauk. M., 1993. – S. 32.
- 12 Bromlej Ū.V., Voronov A.A. Narodnââ medicina kak predmet étnografičeskikh issledovanij // SÉ. M.,1976. №5. - S.18.
- 13 Sokolov I.I., Stepanov V.V. Narodnââ medicina - nauka i tradicionnoe znanie. [Élektronnyj resurs]. SPb., 2001. URL: <http://medbookaide.ru/books/fold9001/book2052/> 14 Alekseev N. A. Rannie formy religii tûrkoâzyčnyh narodov Sibiri. Novosibirsk, 1980.
- 15 Džumagalieva K.V., Sarmurzina N., Kajrgalieva G.K. Istoriâ tradicionnoj mediciny kazahskogo naroda / Izvestiâ Samarskogo naučnogo centra Rossijskoj akademii nauk. Istoričeskije nauki, t. 2, № 1, 2020. – S.123.
- 16 Tokarev S. A. Rannie formy religii. M., 1964. – S. 125.
- 17 Behterev V. L. Rol' vnušeniâ v obšestvennoj žizni// Obozrenie psihiatrii i éksperimental'noj psihologii. M.-L., 1898. № 1. - S. 19.
- 18 Nikonova L.I. Tradicionnââ medicina tûrkskih narodov Povolž'â i Priural'â kak čast' sistemy ih žizneobespečeniâ. Ruzaevka, 2000.

МРНТИ : 03.01.09

Кахрамон Кенджаевич Раджабов

д.и.н., проф., главный научный сотрудник Института истории АН Республики Узбекистан (Ташкент, Республика Узбекистан), e-mail: kahramon-62@mail.ru

**ПРОФЕССОР РАНО РАДЖАПОВА – АВТОР ПЕРВОГО НАУЧНОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ О СУЛТАНБЕКЕ ХОДЖАНОВЕ, ГОСУДАРСТВЕННОМ
ДЕЯТЕЛЕ КАЗАХСТАНА**

Аннотация. Во второй половине XX – начале XXI века в Узбекистане работали многие известные учёные-историки. Несмотря на то, что эти ученые жили преимущественно в советское время и идеологически работали в период господства коммунистической идеологии во всем обществе, они развивали историческую науку в Узбекистане и внесли значительный вклад в прогресс и развитие науки в республике в сложный и противоречивый период. Среди таких самоотверженных и трудолюбивых узбекских ученых выделяется доктор исторических наук, профессор Рано Ядгоровна Раджапова (1935-2005).

Свою основную научную деятельность Р. Раджапова вела в двух институтах Ташкента: Институте истории и Институте истории партии. В обоих институтах с богатыми традициями и огромным опытом, которые в то время были центрами истории Узбекистана, он сформировался как известный историк и теоретик.

Ключевые слова. Туркестан; Султанбек Ходжанов; Средняя Азия; политическая репрессия.

Раджабов Кахрамон Кенджаевич

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы ҒА Тарих институтының бас ғылыми қызметкері (Ташкент, Өзбекстан Республикасы), e-mail: kahramon-62@mail.ru

**ПРОФЕССОР РАНО РАДЖАПОВА-ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ
ҚАЙРАТКЕРІ СҰЛТАНБЕК ХОДЖАНОВ ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ ҒЫЛЫМИ
ЗЕРТТЕУДІҢ АВТОРЫ**

Аңдатпа. XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басында Өзбекстанда көптеген атақты тарихшылар еңбек етті. Бұл ғалымдар негізінен кеңестік дәуірде өмір сүріп, бүкіл қоғамда коммунистік идеология үстемдік еткен кезеңде идеологиялық қызмет атқарғанына қарамастан, Өзбекстанда тарих ғылымын дамытып, қиын-қыстау және қайшылықты кезеңде республика ғылымының алға жылжуы мен дамуына зор үлес қосты. Осындай жанкешті де еңбекқор өзбек ғалымдарының ішінде тарих ғылымдарының докторы, профессор Рано Ядгоровна Раджапова (1935-2005) ерекше көзге түседі.

Р.Раджапова негізгі ғылыми қызметін Ташкенттегі екі институтта: Тарих институтында және Партия тарихы институтында жүргізді. Дәстүрі бай, тәжірибесі мол, сол кездегі Өзбекстан тарихының ошағы болған аталған екі мекемеде атақты тарихшы-теоретик ретінде қалыптасты.

Кілт сөздер: Түрістан, Сұлтанбек Ходжанов, Орта Азия, саяси қуғын-сүргін.

Radgabov K.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Republic of Uzbekistan), e-mail: kahramon-62@mail.ru

PROFESSOR RANO RAJAPOVA IS THE AUTHOR OF THE PRIMARY SCIENTIFIC RESEARCH ON SULTANBEK KHOJANOV, A STATESMAN OF KAZAKHSTAN

Annotation. In the second half of the 20th – early 21st century, many well-known historical scientists worked in Uzbekistan. Despite the fact that these scientists lived mainly in Soviet times and worked ideologically during the period of the domination of communist ideology throughout society, they developed historical science in Uzbekistan and made a significant contribution to the progress and development of science in the republic during a difficult and controversial period. Among such selfless and hardworking Uzbek scientists, Doctor of Historical Sciences, Professor Rano Yadgorovna Rajapova (1935-2005) stands out.

R. Rajapova conducted her main scientific activity at two institutes in Tashkent: the Institute of History and the Institute of Party History. In both institutions with rich traditions and vast experience, which at that time were the centers of the history of Uzbekistan, he was formed as a well-known historian and theorist.

Keywords: Turkestan; Sultanbek Khojanov; Central Asia; political repression.

Введение. Творческое мышление и мировоззрение Раны Раджаповой претерпели резкую эволюцию под влиянием политики перестройки, начавшейся в советском обществе в 1985 году, в частности, борьбы за гласность в 1987-1989 годах и борьбы за отказ от единоличного правления КПСС в обществе. В Узбекистане организованы различные политические партии и народные движения. Олима был одним из первых современных историков, переключивших свой взгляд с истории КПСС и СССР на историю Узбекистана и узбекского народа. В частности, среди его творческих интересов, стремлений и исторических исследований в этот период – резкие политические, социальные и экономические изменения, происходившие в Туркестанском крае в первой четверти XX века, рабочее восстание в Туркестане в 1916 г., влияние и последствия Февральской революции и Октябрьского переворота на жизнь узбекского народа, модернизм в Туркестане и автономистских движениях, деятельность национальных политических организаций и партий, оккупация Туркестанского автономного правительства, Бухарского эмирата и Хивинского ханства. Красная Армия, движение за независимость в Туркестанской области, фальсифицированное и осужденное как «репрессии» в советское время, политика национально-территориального разграничения, проводимая в Средней Азии и Узбекистане. Важно изучить жизнь и трагическую судьбу национал-коммунисты и местные партийные, советские и хозяйственные деятели, помимо создания ССР, насильственной коллективизации сельского хозяйства и конфискации крестьянских хозяйств, движения «Атака» и современных прогрессистов, работавших в этот период.

Обсуждение и результаты. В 20-е годы XX века Рана Раджапова первой изучила деятельность одного из национал-коммунистов Султанбека Ходжанова (1894-1938), известного государственного деятеля, работавшего сначала в Туркестанской АССР, затем в Узбекистане и Казахстане, в период реконструкции и открытости, и не только в советской историографии, но и в новой. Она оставила неизгладимый след в национальной истории Узбекистана и Казахстана, двух независимых тюркских государств. Эти мысли получили подтверждение в первой значительной научной статье [1] о С. Ходжанове, написанной Р.

Раджаповой и опубликованной в Ташкенте на узбекском и русском языках, в 12-м номере журнала «Общественные науки в Узбекистане» за 1988 год. Позднее эта статья под названием «Султанбек Ходжанов» была включена в специальные сборники [2], издаваемые на узбекском [3] и русском [4] языках в Ташкенте.

Из справки Архива Аппарата Президента Республики Узбекистана [5] о деятельности Султанбека Ходжанова (г. Ташкент, 14 января 1994 г.) так сказалось:

“С.Ходжанов видный государственный и общественный деятель Казахстана и Средней Азии. Член Компартии с 1920 г.

В 1915 – 1916 гг. слушатель семинарии в г Ташкенте, редактор газеты «Бирлик туы». 1918 – 1919 гг. – секретарь райпродкома, председатель Комиссии помощи голодающим в г. Туркестане, инструктор уездного отдела народного образования. Член исполкома (Туркестан), председатель Сырдарьинского ревкома. 1920 – 1924 гг. Член ЦК компартии Туркестана, зам.председателя ТурЦИКа, Нарком внутренних дел, нарком просвещения, наркомземледелия Туркестанской Республики, редактор «Ак жол» (Ташкент). Он проявлял деятельность в таких ответственных должностях как председатель ревкома Сырдарьинской области (1920), народный комиссар внутренних дел Туркестанской АССР (1920 – 1921); народный комиссар образования (1921 – 1922); народный комиссар по земельным делам (1923 – 1924), заместитель председателя ЦИК Туркестанской АССР (1924) [6].

С.Ходжанов активно участвовал в национально-территориальном размежевании в Средней Азии и в создании новых советских республик, проводимых советским государством в конце 1924 года. В это время он предложил идею о создании Среднеазиатской Федерации.

В апреле-июне 1924 г. [7] в недрах центральных органов коммунистических организаций Средней Азии и Средазбюро ЦК РКП (б) шла усиленная работа по подготовке практических предложений по национальному размежеванию, которые затребовало от них заседание Политбюро ЦК РКП(б) от 5 апреля 1924 г. Для более детального, углубленного изучения вопросов размежевания при Центральном Комитете Компартий Туркестана и Бухары были созданы специальные комиссии. Подобная комиссия работала и при Средазбюро, при ней были созданы национальные подкомиссии: узбекская, казахская и туркменская. В состав казахской подкомиссии были введены представители киргизов, в узбекскую – представители таджиков.

Подкомиссии были заняты разработкой практических вопросов размежевания: определением ориентировочных границ будущих республик, выработкой планов создания экономических, партийных и культурных центров новых республик и областей. В ходе работы этих подкомиссий острые прения развернулись вокруг вопроса о характере и принципах строительства новых образований. Снова всплыла идея о создании «Среднеазиатской Федерации». Казахские представители во главе Султанбека Ходжанова, выступившие с этой идеей, предлагали присоединить к ней и Казахскую АССР. Однако большинство членов подкомиссий отстаивали создание самостоятельных национальных республик с вхождением их в СССР.

Доклады подкомиссий были заслушаны на заседании комиссии Средазбюро ЦК РКП(б) 10 мая 1924 г., а 11 мая Средазбюро, обсудив результаты работы специальной комиссии и ее подкомиссий, утвердило разработанный ею конкретный план национально-территориального размежевания Средней Азии. Принятое постановление гласило: «1. Признать необходимым провести размежевание Туркестанской, Бухарской и Хорезмской республик по национально-территориальному признаку, не образуя федерации из вновь выделяемых национально-территориальных объединений. 2. Организовать Узбекскую и Туркменскую республики на правах независимых ССР с непосредственным вхождением в СССР, Таджикскую автономную область в пределах Узбекской республики, Киргизскую

автономную область, оставив открытым вопрос о том, в состав какой республики последняя войдет. 3. Включить казахов, населяющих Туркеспублику, в ныне существующую Казреспублику» [8 С. 649 – 650.].

По имеющимся в нашем распоряжении документам позиция С.Ходжанова в период национально-государственного размежевания едва ли может быть оценена столь однозначно и безоговорочно. Следует поэтому несколько подробнее раскрыть эволюцию его воззрений в этот период.

Состоявшееся 10 марта 1924 г. первое совещание членов и кандидатов ЦК КПТ, ЦКК КПТ, Средазбюро ЦК РКП(б), Президиума ТуркЦИК и ответственных работников Ташкента (в повестке дня которого стоял вопрос о национально-территориальном размежевании Туркестана) выявил разные позиции участников по этому вопросу, выступивший с докладом А.Рахимбаев, отметив стабилизацию политической ситуации в крае: ликвидацию в основном басмачества в Фергане и установление мирной обстановки в политической жизни, вместе с тем констатировал отдельные факты по ряду мест региона (Аулие-Ата, Туркменская область, Бухара, Хорезм), свидетельствовавшие о нарастающих тенденциях взаимопетензий, взаимонепонимания между народностями края, порою приводившие к национальным трениям. Выход, по мнению А.Рахимбаева, был один: «...если мы хотим, чтобы Советская власть Туркеспублики укрепилась, чтобы народы Туркестана развились в культурном отношении, то эти моменты нужно изжить. Изживутся эти моменты только тогда, когда мы организуем национальные республики в составе Средней Азии с однородным правительством... Единственный выход к упрочению Советской власти размежевание Средней Азии по национальным признакам» [1].

В прениях по докладу выявились альтернативы. Одна из них была выдвинута С.Ходжановым. В своем выступлении он поставил вопрос об объединении Средней Азии в одну Федерацию, причем объединение не только экономическое, но и политико-административное. В выдвижении идеи Среднеазиатской Федерации, очевидно, сыграла не последнюю роль сталинская концепция этого вопроса. Буквально накануне обсуждения на XII съезде РКП (б), отвечая на критику Мдивани относительно колебаний ЦК о формах государственности закавказских народов.

Под влиянием этой концепции оказался не только С.Ходжанов. Так, например, в выступлении заместителя Председателя СНК ТАССР Н.А.Паскуцкого эта концепция поэтапно просматривалась с наибольшей очевидностью экономическое объединение трех советских республик Средней Азии и затем – Среднеазиатская Федерация. Не безинтересны доводы С.Ходжанова на совещании в защиту занятой им позиции. Прежде всего, свое предложение об объединении всей Средней Азии он аргументировал тем, что без многонациональной Хивы, которая в тот период еще не дала согласия на разделение по национальному составу, невозможно было действительное национально-государственное размежевание образование национальных республик. Далее, и это важно, он подчеркнул, что все мероприятия в Федерации должны приспособляться к требованиям, быту, жизненному укладу каждой отдельной национальности края. Он четко указывал, что Туркестан распадается на три национальные области: узбекская, киргизская и туркменская. Конечно, можно критиковать Ходжанова за сужение состава среднеазиатских наций и народностей. Но никак невозможно уразуметь, каким образом в нашей исторической литературе мог возникнуть и утвердиться тезис, что С.Ходжанов, говоря о единстве Туркестана, якобы отрицал при этом существование отдельных наций и тем самым стоял на пантюркистских позициях.

В неправомерности такого тезиса убеждает развитие последующих событий. Стенографический отчет состоявшегося 17 августа 1924 г. Пленума Территориальной Комиссии по размежеванию Среднеазиатских республик донес до сегодняшних дней всю

остроту накала спора, территориальных притязаний работников, представлявших интересы вновь создаваемых национальных союзных советских социалистических республик. И в этом свете нет сомнений, что С.Ходжанов не отстаивал тезиса «Туркестан единый и неделимый». В этом убеждают и его выступления в прессе. Он, действительно, упорно отстаивал интересы казахского населения. Четкое изложение его позиции зафиксировала опубликованная в газете «Туркестан» статья. Появление этой статьи, как и статей других ответственных работников края, было свидетельством демократического обсуждения путей и методов строительства политической системы многонационального государства. Об уважительном отношении к участникам разворачивающейся дискуссии свидетельствовало то, что его статье «Беседа о размежевании Средней Азии на национальные республики» была предпослана фотография С.Ходжанова с надписью – заместитель Председателя Туркестанского Центрального Исполнительного Комитета Султанбек Ходжанов, разъясняя значение размежевания Средней Азии на национальные республики, он привлек внимание к нерешенности вопроса о казахх Средней Азии и Казахстана. Поддержав предложение Карклина о присоединении казахских районов к Казахской республике, С.Ходжанов однако считал более важным определить положение этой республики в Средней Азии. В определении будущих путей развития создаваемых национальных республик особую роль он продолжал отводить их сплочению, вначале на основе создания экономического объединения, а затем Федерации. Эти объединительные процессы, по его утверждению, не могли снизить значение национально-территориального размежевания, более того, они были призваны сыграть в истории вновь созданных республик определенную и положительную роль: в будущем они войдут полноправными членами в Союз Советских республик. И это будет свидетельствовать о действенном практическом характере национальной политики Советов.

Заседание Политбюро ЦК РКП(б), состоявшееся 12 июня 1924 г., было вынуждено внести соответствующие коррективы в материалы Средазбюро. Хотя в повестке стоял вопрос «О национальном размежевании республик Средней Азии (Туркестан, Бухара и Хорезм)», однако Политбюро постановило: из туркменских частей Туркестана, Бухары и Хорезма образовать независимую Туркменскую республику; из узбекских частей Туркестана и Бухары образовать независимую Узбекскую республику; Хорезмскую республику с выделением туркмен оставить в ее прежнем виде. Далее в постановлении говорилось о создании Кара-Киргизской (Киргизской) автономной области, о Таджикской автономной области в составе Узбекской республики, о присоединении казахских районов Туркестанской к Казахской АССР. Образование новых республик Политбюро приурочило к концу бюджетного года (октябрь 1924 г.). Соответственно намечалась реорганизация коммунистических партий Туркестана и Бухары.

По сути, с решения Политбюро ЦК РКП(б) от 12 июня 1924 г. процесс подготовки национально-территориального размежевания вошел в новую стадию. 15 июля Средазбюро ЦК создало временное бюро вновь образуемых национальных республик и областей. Предстояло запланированные новые национальные образования наполнить содержанием: уточнить их территорию, разграничить и определить границы. Эта работа была сосредоточена в несколько ранее созданных Средазбюро ЦК РКП(б) Территориальной комиссии, ее национальных подкомиссиях (узбекской, в состав в которой был введен представитель таджиков; туркменской, казахской) и специальных комиссиях, образованных для решения спорных вопросов.

В состав Территориальной комиссии Средазбюро ЦК РКП были включены представители всех вновь образуемых республик и областей. Это были руководители советско-партийных органов Средней Азии и Казахской АССР: Н.Айтаков, К.Атабаев, Ю.Абдурахманов, И.Айдарбеков, И.М.Варейкис, Р.Исламов, Д.И.Манжара, И.И.Межлаук, А.Рахимбаев, Х.Сахат-Муратов, Ф.Ходжаев, С.Ходжанов и др.

Стенографические отчеты заседаний Территориальной комиссии [9] позволяют сегодня по-настоящему оценить сложность и неоднозначность проблем, с которыми столкнулись исполнители этой, по образному выражению одного из них, «национальной разгруппировки населения». Вся совокупность этих проблем обозначилась с особой остротой на втором заседании этой комиссии (4 июня 1924 г.), посвященном обсуждению проектов постановлений национальных подкомиссий (узбекской, туркменской, казахской) и хорезмской делегации. Прежде всего эти проекты показали, что еще не было достигнуто единства мнений относительно главного вопроса – формы и конструкции размежевания. Если представители узбекской и туркменской подкомиссий стояли в целом на одной позиции – создание на основе размежевания независимых, «национальных советских» республик и автономных областей, а хорезмская делегация продолжала отстаивать в неприкосновенности Хорезмскую Республику, то казахская подкомиссия еще раз выдвинула идею создания Советской Среднеазиатской Федерации.

В споре с оппонентами более последовательно отстаивал свою позицию С.Ходжанов. Исходя из своеобразия исторического развития Средней Азии, он предостерегал: «Экономика не определяется ведь одними бумажными законодательствами. Поэтому я говорю, сколько бы не размежевывались, а от экономического единства в Средней Азии мы не отмахнемся». Его проект создания Среднеазиатской Федерации как единого сплоченного государственного объединения исходил именно из этой исторически сложившейся территориальной, экономической общности. Поэтому с предложением о выделении казахских территорий Туркестанской республики и присоединении их к Казахской АССР он одновременно настаивал на объединении последней со всеми новыми республиками и автономными областями в единое сплоченное государственное образование. На доводы А. Рахимбаева, что «Советская федерация – это расширение наших национальных трений, перенесение их из туркестанского масштаба в масштаб среднеазиатский» С. Ходжанов уверенно парировал: «Ведь тут секрет не в юридическом размежевании, фактически мы сразу не размежемся и не ликвидируем межнациональные трения, поэтому нужно как следует предварительно подготовиться» [8].

Позицию С. Ходжанова поддержал и киргизский представитель Ю. Абдурахманов. «Поскольку наша экономика связывает хозяйство в среднеазиатском масштабе, нельзя от этого отмахиваться росчерком пера и, - призывал он, - нужно найти правильный выход».

И этот выход тут же был предложен председательствующим на этом заседании, членом Средазбюро ЦК РКП О.Карклиным. «Мы должны постановить, - указывал Карклин, - что экономическая связь, существующая между республиками Средней Азии, как бы они не размежевывались, должна быть сохранена в лице ныне существующего Экономического совета».

Так дискутируемый вопрос о возможностях экономической независимости или экономического объединения в пределах самого среднеазиатского региона под руководством представителей ЦК РКП(б) преобразился в вопрос о сохранении представительных органов Центра в Средней Азии как единственно уполномоченных решать эти судьбоносные для народов этого региона вопросы. Об этом с определенным цинизмом на заседании твердо заявил член Средазбюро И.Межлаук: «Раз вы признаете необходимым политический центр в Средней Азии, то верхом наивности будет думать, что не будет экономического центра. Это неизбежно. Не стоит мечтать о том, что может быть иначе»...

Сущность происшедшего сразу же верно была оценена присутствующими. А.Рахимбаев, фактически с самого начала возглавлявший процесс подготовки национально-территориального размежевания, воздержался от голосования по вопросу «о необходимости сохранения экономической связи, существующей в пределах Среднеазиатских республик» в интерпретации представителей Средазбюро ЦК РКП, означавшей сохранение

экономического центра – Средаз ЭКОСО. И все же большинством голосов прошло предложение о сохранении СредазЭКОСО, точно так же, как и о сохранении Средазбюро ЦК РКП(б) [10].

Таким же образом простым голосованием, не прибегая к более углубленному научному изучению спорных вопросов, участники заседания высказались против образования Среднеазиатской федерации (на что Ходжанов заявил, что оставляет за собой право апелляции), за создание Узбекской, Туркменской республик с их непосредственным вхождением в СССР, формирование Таджикской в составе Узбекской республики и Киргизской автономных областей.

Вообще у участников заседания Территориальной комиссии Средазбюро ЦК РКП(б) было понимание о недостаточной подготовленности основных вопросов национально-территориального размежевания, их ориентировочном решении, потребности в их научном обосновании; указывалось на необходимость привлечения добавочных материалов, статистических данных, желание иметь соответствующие карты. Исходя из этого, в частности, было отложено рассмотрение вопроса о границах новых образований.

Результаты деятельности Территориальной комиссии были обсуждены в Средазбюро и руководящих органах коммунистических организаций Средней Азии. 14 сентября 1924 г. на объединенном пленуме ЦК КПТ, ЦКК КПТ и Ревизионной комиссии с докладом о работе Территориальной комиссии выступил председатель комиссии, ответственный секретарь ЦК КПТ И.Варейкис [11].

В 1924 – 1925 гг. – второй секретарь Казкрайкома, 1925 – 1926 гг. Ответственный инструктор по национальным республикам и областям ЦК ВКП(б). 1927 – 1928 гг. слушатель курсов марксизма-ленинизма в Москве, а с декабря 1928 г. зам.зав Агитационно-пропагандического отдела Средне-Азиатского бюро ЦК ВКП(б). В 1929 – 1937 гг. на ответственной работе в советских и хозяйственных органах, организатор и первый директор Средне-Азиатского хлопково-ирригационного политехнического института, уполномоченный Наркомата земледелия СССР в Средней Азии, зам. уполномоченного Наркома земледелия СССР в Средней Азии, зам. уполномоченного по Узбекистану Комиссии советского контроля СНК СССР. Автор предисловия к 1-му изданию стихов М.Жумабаева (1923, г.Ташкент). Автор многочисленных критических и публицистических статей, опубликованных под псевдонимом «Токпак» и «Замандас». Делегат X, XII, XIV, XVII-го съездов ВКП(б), IX Всероссийского съезда, во время которого имел личные беседы с В.И.Ленином. Член ВЦИК и ЦИК СССР.

Одной из книг Султанбека Ходжанова является «К десятилетию Советской автономии Туркестана» (Ташкент, 1928 г.).

Сведения о трудовой деятельности Ходжанова С.

1. Из личного листка по учету кадров за 1933 год.

Ходжанов Султанбек, 1894 г. рождения, по национальности казах, родился в Туркестанском районе Казахстана, сын кочевника-скотовода, член РКП(б) с 1920 г., образование - среднее. Окончил русско-туземную школу в г.Туркестане (1906 – 1908 гг.). 3-х классовое городское училище г.Туркестана (1908 – 1913 гг.), Учительская семинария (1913 – 1917 гг.). Учительский институт г.Ташкента 1 курс (1917 – 1918 гг.), курсы марксизма при Красной Академии г.Москвы (1926 – 1927 гг.).

В 1915 – 1917 гг. состоял в подпольной организации учащихся коренников в семинарии г.Ташкента. Знает все языки народов Средней Азии.

Трудовая деятельность:

1917 – учитель нач. школы с.Аиме.

1917 – 1918 – редактор газ. «Бирлик туы» г. Ташкент.

1918 – 1919 – учитель Каз.пед.училища г. Ташкент.

- 1919 – 1920 – зампредавателя Угорисполкома г. Туркестан.
- 1920 – 1921 – Нарком наркомата внутренних дел г. Ташкент.
- 1921 – 1922 – Нарком просвещения г. Ташкент.
- 1922 – 1924 – Нарком земледелия г. Ташкент.
- 1924 – 1925 – Секретарь Каз. Крайкома ВКП(б), Оренбург и Кзыл-Орда.
- 1925 – 1926 – инструктор по нац. вопросам ЦК ВКП(б), г Москва.
- 1926 – 1927 – слушатель курсов марксизма Кр. Академии, г. Москва.
- 1928 – 1929 – зам. зав. АППО Средазбюро ЦК ВКП(б), г. Ташкент.
- 1929 – 1931 – директор САХИПИ, г. Ташкент
- 1931 – 1932 – Председатель правления Средазпахтцентр, г. Ташкент.
- 1932 – 1933 – Зам. управляющего Союзазотхлопок, г. Москва.
- 1933 – 1934 – Зам. рук. Хлоп. группы ЦКК НК РКИ, г Москва.
- 1934 – Контролер по хлопку Ком. Сов. Контроля, г. Москва.
- 1934 – Уполномоченный Упол. НК в Ср. Азии, г. Ташкент.
- 1934 – Зам. Уполномоч. Комиссией Сов. Контроля, г. Ташкент.

Участие в выборных органах:

- 1919 – 1920 – Зам председателя Угорисполкома г. Туркестана.
- 1920 – 1924 – член бюро ЦК КПТ(б) Туркестана, г. Ташкент.
- 1920 – 1924 – зам- пред. ЦИК Советов Туркестана, г Ташкент.
- 1924 – 1925 – член Президиума ЦИК Советов Туркестана, г. Ташкент.
- 1924 – 1925 – член Президиума ЦИК Советов Казахстана, г Кзыл-Орда.

II. Ходжанов Султанбек решением ЦК Компартии Туркестана:

- 2 августа 1920 г. назначен представителем Сырдарьинского Обл-ревкома;
  - 30 октября 1920 г. избран в комиссию (председатель) по организации советской власти на местах;
  - 10 ноября 1920 г. поручено организовать издание киргизской га-зеты;
  - 19 ноября 1920 г. назначен ответственным редактором киргизской газеты;
  - 16 сентября 1921 г. утвержден наркомом просвещения;
  - 27 сентября 1921 г. командирован на всекиргизский съезд в г. Оренбург;
  - 3 ноября 1921 г. направлен на IX Всероссийский съезд советов с правом решающего голоса;
  - 22 июля 1922 г. утвержден делегатом на Всероссийскую партконференцию от Семиречья;
  - 3 августа 1922 г. утвержден в состав ЦК Союза «Кошчи»;
  - 2 сентября 1922 г. утвержден ответ. работником ТурЦИКа;
  - 16 декабря 1922 г. введен в состав членов Пленума ЦК КПТ;
  - 19 мая 1923 г. назначен редактором газеты «Ак жол».
  - 10 ноября 1923 г. утвержден делегатом на краевой съезд Советов Туркестанской республики, введен в состав Президиума съезда;
  - 6 января 1924 г. выдвинут кандидатом в делегаты на Всероссийский съезд Советов; выдвинут на пост первого зам председателя ТурЦИКа;
  - 19 января 1924 г. утвержден членом коллегии Госплана и членом Коллегии Наркомзема;
  - 13 марта 1924 г. утвержден Наркомом земледелия.
- Помимо этого, Ходжанов С. являлся делегатом V (1920 г.), VI (1921 г.), VII (1923 г.) VIII (1924 г.) съездов Компартии Туркестана.
- Заведующий Архивом аппарата
Президента Республики Узбекистан (подпись) Х.Бабаджанов
Исполнитель (подпись) Л.Мяскова

АПП РУз, справка №09 от 14.01.1994 г. [12].

Научные сотрудники и историки, работавшие в то время в институте и архиве, хорошо знают, что за подготовку этого архивного отчета отвечала профессор Рано Раджапова.

Работал на ответственных должностях, например, заместителем председателя МИК Туркестанской АССР (1924). С.Ходжанов известен своими взглядами на идею создания Среднеазиатской федерации в ходе национально-территориального размежевания среднеазиатских республик осенью 1924 года.

С 1925 года С.Ходжанов, работавший секретарем Киргизского [Казахстанского] обкома и ответственным за национальные республики и области в ЦК ВКП(б), обвинялся в допущении «Огамчилик» в национальные выпуск и имел гриф «Ходжановчилик». В дальнейшем С.Ходжанов работал в Ташкенте на должностях первого ректора Среднеазиатского хлопко-ирригационного политехнического института (1929 – 1931), председателя Среднеазиатского хлопкового центра (1931 – 1932) и на других должностях. Его обвинили в том, что он был одним из лидеров «контрреволюционной казахской националистической организации», заключили в тюрьму в Ташкенте 16 июля 1937 года и приговорили к расстрелу 8 февраля 1938 года. С.Ходжанов был расстрелян 10 февраля 1938 года. Посмертно реабилитирован в 1957 году.

Хотим процитировать следующий отрывок из статьи Р. Раджаповой «Султанбек Ходжанов»: «С глубокой болью говорил С.Ходжанов на XI съезде Советов Туркестана о наметившихся тревожных симптомах в постановке народного образования среди коренного населения. Проведенная в 1922 г. политическая кампания восстановления судов казиев, возвращение вакуфных земель мусульманской общине, преследовавшая исправление допущенных ранее перегибов относительно местных обычаев, имела большой политический резонанс среди коренного населения, повысила их настроение в пользу Советской власти. Это способствовало возрождению на новой основе старой конфессиональной школы. В этих условиях передача советской школы на местный бюджет в сельской местности поставила под угрозу само ее существование, поскольку она еще не имела прочных традиций в толще местного населения. В создавшейся ситуации Султанбек Ходжанович настаивал на том, чтобы «съезд своим авторитетным решением высказался... за предоставление усиленного государственного процента из государственного бюджета на нужды просвещения...».

Учитывая скудость финансового обеспечения, острейший недостаток учительских кадров, XI съезд Советов одобрил как единственно целесообразный осуществляемый коллегией Наркомпроса курс на всемерное сокращение штата республиканского и местного управленческого аппарата комиссариата, установление для областей обязательной сети школ всех ступеней, профтехнических учебных заведений соответственно выделяемым по государственному и местному бюджету средствам, увеличение госбюджета на народное просвещение с 14% до 20 % общего туркестанского бюджета.

Столь же острой и бескомпромиссной была деятельность С.Х. Ходжанова на посту наркома земледелия республики.

Земельные отношения, своей нерешенностью усугублявшие остроту экономических противоречий, создававшие порой острые коллизии в сфере национальных взаимоотношений, привлекали к себе постоянное внимание руководящих органов края. Начиная с 1920 г. все партийные съезды и конференции, съезды Советов Туркеспублики признавали первоочередность и необходимость упорядочения земельных отношений в крае. Еще V съезд КПТ (1920 г.) основой земельной политики признал «уравнение в трудовых правах на землю и воду коренного и пришлого населения и освобождение местной бедноты от кабально-крепостнической эксплуатации русским кулачеством, туземными баями и манапами» [13].

Острая реакция Султанбека Ходжановича на затянутость, незавершенность решения важнейших для судеб трудящихся местных национальностей социальных вопросов объяснима не только такими личностными свойствами его характера, как горячность, нетерпеливость, хотя и они играли определенную роль. Главное же – это его непоколебимая вера в революцию, ее неограниченные возможности для социального возрождения народов, в закономерность и неотвратимость поступательного характера социалистических преобразований. Отсюда стремление ускорить, подтолкнуть развертывание процесса, не всегда соразмерное с реальными возможностями, степенью подготовленности самих масс к его восприятию и поддержке. Но искренность его политических убеждений, преданность Советской власти в эти годы не вызывала сомнений у его сподвижников. В архиве сохранился документ под названием «Оценка работы т. Ходжанова С. на должности наркома просвещения Туркеспублики». В нем мы читаем: «Товарищ Ходжанов на должности работает с октября 1921 г. За весь период своей работы являлся фактическим руководителем ее: обладает большой энергией и инициативой, работу по своему ведомству сочетает с общими государственными задачами, обладает исключительными способностями подбирать работников и руководителей, настойчив в проведении намеченных задач. Как наркомпрос в туркестанских условиях незаменим. Кроме основной должности, т. Ходжанов совмещает должность наркомзема, где также выявил себя хорошим руководителем, знающим туркестанские условия работы».

Проблемам народного просвещения, земельных отношений посвящены выступления С. Ходжанова на съездах и конференциях КПТ, съездах Советов Туркеспублики. Эти вопросы он выносит на трибуну партийных и государственных форумов всей страны. Глубокой озабоченностью и тревогой за судьбы народов Туркестана было пронизано его выступление на Четвертом совещании ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей (9 – 12 июня 1923 г.). Принципиальная оценка истинного состояния Туркестана, данная в докладах А.Икрамова, С.Ходжанова, привлекла внимание участников совещания к нерешенным проблемам края, неблагоприятности и тревожности положения в его социальной и культурной сферах.

Однако предпринятая попытка выявить истинные причины сложившейся в крае ситуации, высказать критику некоторых аспектов политики ЦК в отношении национальных окраин вызвала определенную реакцию со стороны И.В. Сталина. В своем замечании относительно их выступления он сказал: «Хорошо говорил, по моему мнению, Ходжанов. Недурно говорил Икрамов. Но я должен отметить одно место в речах этих товарищей, место, наводящее на размышления. Оба они сказали, что между Туркестаном нынешним и Туркестаном царским нет никакой разницы, что только вывеска изменилась, что Туркестан остался прежним, таким же, каким был при царе. Товарищи, если это не обмолвка, если это продуманная речь и если это сказано с полным сознанием, то нужно сказать, что в таком случае басмачи правы, а мы не правы... Если это верно, не понимаю, почему вы не ушли сами в басмачество. Очевидно, Ходжанов и Икрамов не продумали это место своей речи, ибо они не могут не знать, что нынешний Советский Туркестан в корне отличается от Туркестана царского. Это темное место в речах этих товарищей я хотел отметить с тем, чтобы товарищи постарались подумать над этим и исправить свою ошибку».

Хотя далее Сталин сам был вынужден признать, что ЦК не всегда внимателен и не всегда вовремя ставит практические вопросы, тревожащие восточные республики, что положение с народным образованием, вообще культурой действительно тяжелейшее.

Приведенная выше пространная выдержка из речи И.В. Сталина, несомненно, имела скрытый подтекст. Здесь высказывание Ходжанова еще не классифицировалось как антисоветское, националистическое. Это будет сделано чуть позже. На совещании же С.Ходжанову, как и А.Икрамову, еще предлагалось продумать свои доводы и «исправить

свою ошибку». Имела место и внешне вполне безобидная записка, которую получил Султанбек Ходжанович на этом совещании: «Тов. Ходжанов! Вы сегодня говорили хорошо? Если Вы так же хорошо работаете на месте (я еще не вполне уверен в этом), я готов стать вашим другом-товарищем. И.Сталин».

Это «дружеско-товарищеское внимание» Султанбек Ходжанович испытал на себе позже в полной мере.

Думается, в подходе к оценке политической биографии деятелей типа С.Ходжанова должно и нужно исходить из учета обстановки, в которой они жили и работали. Не забывать, что сложнейший процесс складывания культуры новых межнациональных отношений только еще разворачивался, механизм управления национальными процессами только еще налаживался, не все в нем срабатывало, вызывая разного рода отклонения. Не последнюю роль здесь играли недостаточная теоретическая закалка, нехватка политического опыта. В особо сложных ситуациях совокупность этих факторов срабатывала и тогда со всей очевидностью подтверждалась условность граней между национальным и интернациональным, между национальным и националистическим, свидетельствуя о том, как сложны проблемы национальных взаимоотношений, требуя к себе особого внимания чуткости и осторожности [4].

По мнению профессора Р.Я. Раджаповой, в 20-30-е годы XX века Султанбек Ходжанов плодотворно продолжал заниматься литературной, научной, публицистической деятельностью. В одной из заполненных им еще в 1921 г. анкет Султанбек Ходжанович на вопрос: «Участвовал ли в литературной работе?» ответил: «Редактировал и редактирую киргизскую (казахскую.— Авт.) газету». Действительно, он был редактором многих казахских газет: до революции — «Брлик Туы», журнала «Кенгес», после революции в ноябре 1920 г. ему было поручено организовать казахскую газету, он был в течение многих лет редактором казахской газеты «Ак Жол» («Светлый путь»), активно сотрудничал в журнале «Шолпон» на казахском языке. Его перу принадлежат стихи, литературно-публицистические статьи, критические рецензии, эссе по проблемам казахской советской литературы. Многие его статьи вышли в свет под псевдонимом «Токпак» («Молот»).

Возложенные на него обязанности по многочисленным научным комиссиям активизировали его научные занятия. В разные годы он был в составе Комиссии по составлению сборника по истории Компартии Туркестана (1922 г.), Коллегии бюро Истпарта (1924 г.), редакционной коллегии журнала Истпарта Средазбюро ЦК ВКП(б) «Революция в Средней Азии» (1929 г.), Совета Среднеазиатского научно-исследовательского института истории революции (1930 г.), президиума Главного ученого совета Наркомпроса (1931 г.) и др. Но в сфере его научных интересов продолжали оставаться проблемы развития национальных отношений, практика осуществления национальной политики партии в крае. В 1928 г. Истпарт Средазбюро ЦК ВКП(б) издал книгу С.Ходжанова «К десятилетию Советской Автономии Туркестана». По совокупности поднятых вопросов, их значимости она гораздо шире и глубже выдвинутой в названии темы. Образование Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики в мае 1918 г., как акт формирования первой национальной советской государственности народов края, автор рассматривает на широком фоне развития политической и общественной жизни Туркестана, на более длительном историческом отрезке, нежели указанный в названии период от Октябрьской революции до национально-государственного размежевания Средней Азии (1924 г.). Выдвинутые им оценки и выводы о состоянии всех групп населения Туркестана накануне социалистической революции, ее движущих силах ведущих процессах межнациональных отношений, соотношении пролетарского и национального в революционном движении, о месте и роли отдельных этапов решения национального вопроса в Туркестане, трудностях

утверждения в крае концепции самоопределения наций и др. и сегодня не потеряли научной ценности [1].

В свете современных требований о возврате к историческим принципам национальной политики партии и ставшей перед исторической наукой задачей переосмысления первоначального этапа историографии истории становления и развития национальных отношений в Советском Туркестане историкам Узбекистана еще предстоит глубже изучить работу С.Ходжанова, определить ее место и роль в общем историографическом процессе.

В заключение можно сказать, что большая часть жизни и деятельности Султанбека Ходжанова прошла в Ташкенте, столице Туркестанской АССР. Он проявлял свою деятельность в разных должностях в Туркестане, в последствии в Узбекской ССР и стал известным деятелем национальных коммунистов. В 1928 году в Ташкенте была опубликована его книга на русском языке «К десятилетию Советской автономии Туркестана». Его жизнь также была завершена советским режимом в Ташкенте 10 февраля 1938 года. Он был реабилитирован в 1957 году.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Раджапова Р.Я. Имя, возвращенное истории и народу: Султонбек Ходжанов // "Общественные науки в Узбекистане" (Ташкент). 1988. №12. – С.17-30.
- 2 К. Раджабов. Известный учёный-историк, искусный организатор науки, требовательный педагог и принципиальный руководитель (о личности и научной деятельности Раны Ёдгоровны Раджаповой)// Символ честности и требовательности (85-летию со дня рождения историка Раны Ёдгоровны Раджаповой)). Автор вступительной статьи, составитель и редактор и главный редактор: К. Раджабов. – Ташкент: Бодомзор инвест, 2021. – С.19-21.
- 3 Раджапова Р.Я. Султанбек Ходжанов (1894-1938) // Борцы революции. Ответственный редактор: М. Махмудов. -Ташкент: «Узбекистан», 1990. -С.52-74.
- 4 Раджапова Р.Я. Султанбек Ходжанович Ходжанов (1894-1938) // Революцией призванные. Биографические очерки . Выпуск второй. Ответственный редактор: Р.Я.Раджапова.-Ташкент: "Ўзбекистон", 1991. – С. 19 – 39.
- 5 Архива Аппарата Президента Республики Узбекистана (ААПР Узбекистана), справка №9, от 14.01.1994 г.
- 6 Султанбек Қожанулы. Тандамалы шығармалар. Архивтік кужаттар. Султанбек Қожанулы (Ходжанов). Избранные произведения. Архивные документы. Курастирған: Х.М.Турсун, А.Ж.Шәріп. – Алматы: "Арна-В", 2019. – С.327-329.
- 7 Гордиенко А.А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии. – Москва: Госюриздат, 1959. – С. 158 – 164; История коммунистических организаций Средней Азии. – Ташкент: «Узбекистан», 1967. – С. 730 – 733; Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской народной советской республики. –Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1984. – С. 217 – 219 и др.
- 8 Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я.Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000.
- 9 РГАСПИ, ф. 62, оп. 2, д. 100, лл. 9-39; ААП Республики Узбекистан, ф. 60, оп. 1, д. 3868, лл. 22-29.
- 10 Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: "O'zbekiston", 2019. – Б. 305 – 306.
- 11 ААП РУз, ф. 60, оп. 1, д. 3866, лл. 5 – 40.
- 12 Султанбек Қожанулы. Тандамалы шығармалар. Архивтік кужаттар. Султанбек Қожанулы (Ходжанов). Избранные произведения. Архивные документы. Курастирған: Х.М.Турсун, А.Ж.Шәріп. – Алматы: "Арна-В", 2019. – С.327-329.

13 Ражабова Р. Я. Султонбек Хўжанов (1894-1938) // Инқилоб жангчилари. Масъул муҳаррир: М.Маҳмудов. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1990. –Б.61-62.

REFERENCES

- 1 Radzhapova R.YA. Imya, vozvrashchennoye istorii i narodu: Sul-tonbek Khodzhanov // "Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane" (Tashkent). 1988. №12. – S.17-30.
- 2 K. Radzhabov. Izvestnyy uchonyy-istorik, iskusnyy organizator nauki, trebovatel'nyy pedagog i printsipial'nyy rukovoditel' (o lichnosti i nauchnoy deyatel'nosti Rany Yodgorovny Radzhapovoy)// Simvol chestnosti i trebovatel'nosti (85-letiyu so dnya rozhdeniya istorika Rany Yodgorovny Radzhapovoy)). Avtor vstupitel'noy stat'i, sostavitel' i redaktor i glavnyy redaktor: K. Radzhabov. – Tashkent: Bodomzor invest, 2021. – S.19-21.
- 3 Radzhabova R.YA. Sultanbek Khodzhanov (1894-1938) // Bortsy revolyutsii. Otvetstvennyy redaktor: M. Makhmudov. -Tashkent: «Uzbekistan», 1990. -S.52-74.
- 4 Radzhapova R.YA. Sultanbek Khodzhanovich Khodzhanov (1894-1938) // Revolyutsiyey prizvannyye. Biograficheskiye ocherki . Vypusk vtoroy. Otvetstvennyy redaktor: R.YA.Razhapova.-Tashkent: “Ўзбекистон”, 1991. – S. 19 – 39.
- 5 Arkhiva Apparata Prezidenta Respubliki Uzbekistana (AAPR Uzbekistana), spravka № 9, ot 14.01.1994 g.
- 6 Sultanbek K,ozhanuly. Tandamaly shygarmalar. Arkhivtik k,uzhattar. Sultanbek Kozhanuly (Khodzhanov). Izbrannyye proizvedeniya. Arkhivnyye dokumenty. Kurastirgan: KH.M.Tursun, A.ZH.SHərip. – Almaty: “Arna-B”, 2019. – S.327-329.
- 7 Gordiyenko A.A. Sozdaniye sovetskoy natsional'noy gosudarstvennosti v Sredney Azii. – Moskva: Gosyurizdat, 1959. – S. 158 – 164; Istoriya kommunisticheskikh organizatsiy Sredney Azii. – Tashkent: «Uzbekistan», 1967. – S. 730 – 733; Pogorel'skiy I.V. Istoriya Khivinskoy revolyutsii i Khorezmskoy narodnoy sovetskoy respubliki. –Leningrad: Izd. Leningradskogo universiteta, 1984. – S. 217 – 219 i dr.
- 8 Turkestan v nachale KHKH veka: k istorii istokov natsional'noy nezavisimosti. Nauchnyy redaktor: R.YA.Radzhapova. – Tashkent: «Shark», 2000.
- 9 RGASPI, f. 62, op. 2, d. 100, ll. 9-39; AAP Respubliki Uzbekistan, f. 60, op. 1, d. 3868, ll. 22-29.
- 10 Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 yillar). Ikkita kitob. Birinchi kitob. 1917 – 1939 yillar. Mas"ul muharrirlar: R.Abdullayev, M.Rahimov, K.,Razhabov. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2019. – B. 305 – 306.
- 11 AAP RUz, f. 60, op. 1, d. 3866, ll. 5 – 40.
- 12 Sultanbek K,ozhanuly. Tandamaly shygarmalar. Arkhivtik k,uzhattar. Sultanbek Kozhanuly (Khodzhanov). Izbrannyye proizvedeniya. Arkhivnyye dokumenty. Kurastirgan: KH.M.Tursun, A.ZH.SHərip. – Almaty: “Arna-B”, 2019. – S.327-329.
- 13 Razhabova R. YA. Sul-tonbek KHūzhanov (1894-1938) // Ink,ilob zhangchilari. Mas"ul muharrir: M.Mahmudov. –Toshkent: “Ўзбекистон”, 1990. –Б.61-62

<https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.12>

Бекзат Мәмбетов

Шымкент университетінің аға оқытушысы, (Қазақстан, Шымкент қ.)
E-mail: bek.kz.8080@mail.ru

Хазретәлі Маханұлы Түрсүн

Т.ғ.д., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.)
E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Ақмарал Сундетова

М.Оспанов атындағы Ақтөбе медициналық университетінің оқытушысы (Қазақстан,
Ақтөбе қ.)
akmar.sundet@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765>

ОТАНДЫҚ ТАРИХТАҒЫ ТҰЛҒАТАНУДЫҒЫ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕПТЕРІН ЖІКТЕУ

Аңдатпа. Мақала отандық тарихтағы тұлғатану ғылыми бағытының мектептерін тарихнамалық талдау арқылы жіктеуге арналған. Тұлғатанулық зерттеулер қатарының көп болуы және ол зерттеулерде түрлі әдістердің қолданылуымен бірге жанрлық тұрғыда әралуандылығын жіктеп, жүйелеудің қажеттілігі тақырыптың өзекті екендігін танытады. Осы бағытта С.Бәйішев, М.Асылбеков, К.Нұрпейіс, Б.Қойшыбаев және т.б. ғалымдардың тұлғатану бағытындағы зерттеулері талданып, олардың методологиялық ұстанымдарына баға беріледі. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты тұлғатанулық зерттеулердің методологиялық ұстанымдарын айқындау болып белгіленді. Осыған сай отандық тарихшылардың тұлғатанулық зерттеулерін тақырыбы, қолданған әдіс-тәсілдері жәнешығармашылық стилі бойынша жіктеу міндеттерді іске асыру қарастырылды. *Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы.* Мақалада жасалған ғылыми тұжырымдаротандық тарихтағы тұлғатану ғылыми бағытына тарихнамалық, методологиялық және эпистемиологиялық талдаулар жасауға қатысты зерттеулерге бағдар болады. Сонымен бірге тарихи таным қалыптастыруда тұлғатанулық мәселелерді оқыту үдерісінде қолдануға әдістемелік көмекші материал болады. *Нәтижелер.* Зертеу барысында тарихшы-ғалымдардың тұлғааралық байланыстары, олардың шығармаларына идеологиялық ұстанымдардың ықпал-әсері туралы тың тұжырымдар ұсынылып, тұлға қызметін бағалаудағы қолданған әдіс-тәсілдері туралы ұғымдар қалыптасты. Сол сияқты Отан тарихындағы тұлғатану ғылыми бағыты мектептерінің сұлбасы анықталды.

Кілтті сөздер. Тарихи тұлғатану; тарих методологиясы; тарихшы ғалымдардың тұлғааралық байланыстары.

Бекзат Мамбетов

Старший преподаватель Шымкентского университета (Қазақстан, г. Шымкент қ.)
E-mail: bek.kz.8080@mail.ru

Хазретәлі Маханұлы Түрсүн

Доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого
университета (Қазақстан, г. Туркестан)
E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Ақмарал Сундетова

Преподаватель Актюбинского медицинского университета имени М. Оспанова
(Қазақстан, г. Ақтобе)

akmar.sundet@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765>

КЛАССИФИКАЦИЯ НАУЧНЫХ ШКОЛ ПЕРСОНАЛИСТИКИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Целью статьи является классификация школ научного направления изучения личности в Отечественной истории посредством историографического анализа. Наличие большого количества антропологических исследований и использование в них различных методов, необходимость классификации и систематизации их жанрового разнообразия показывает, что тема актуальна. В этом отношении проанализированы работы С.Баишева, М.Асылбекова, К.Нурпеис, Б.Койшибаева и других ученых в направлении исследований персоналистики оценивание их методологических позиций. *Цель и задачи.* Основной целью исследования является определение методологических позиций изучения персоналистики. В соответствии с этим рассматривалась задача классификации тематики исследований поперсоналистике отечественных историков, применяемым методам и творческому стилю. *Научная и практическая значимость работы.* Сделанные в статье научные выводы послужат руководством для исследований, связанных с историографическим, методологическим и гносеологическим анализом научного направления изучения персоналистики в Отечественной истории. В то же время, при формировании исторических знаний появится методический вспомогательный материал для использования персоналистики в учебном процессе. *Результаты.* В ходе исследования были представлены новые выводы о межличностных отношениях историков-ученых, влиянии и деологических позиций на их работы, сформированы представления о методах, используемых при оценке деятельности личности. Так же были определены очертания направлений научных школ персоналистики в истории Казахстана.

Ключевые слова. Историческая персоналистика; методология истории; межличностные связи ученых историков

Bekzat Mambetov

Senior lecturer of Shymkent University, Shymkent city

Hazret Makhanuly Tursun

Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University (Kazakhstan, Turkistan),
Doctor of historical sciences, *email:* corresponding author khazretali.tursun@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>.

Akmaral Sundetova

West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University, senior lecturer <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765>, e-mail: akmar.sundet@gmail.com

CLASSIFICATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS OF PERSONALISTICS IN NATIONAL HISTORY

Annotation. The article is devoted to the classification of schools of the scientific direction of personality studies in domestic history by means of historiographic analysis. The presence of a large number of personality studies and the need to classify and systematize genre diversity,

combined with the use of various methods in these studies, indicates the relevance of the topic. In this direction, the research of scientists S. Baishev, M. Asylbekov, K. Nurpeis, B. Koishybayev and others in the field of personality studies is analyzed and their methodological positions are evaluated. *Purpose and objectives.* The main goal of the study was to determine the methodological positions of personality research. In this regard, the implementation of the tasks of classifying personal studies of domestic historians by topic, methods and styles of creativity was considered. *Scientific and practical significance of the work.* The scientific conclusions made in the article will serve as a guide for studies related to the historiographical, methodological and epistemological analysis of the scientific direction of the study of personalistics in national history. At the same time, during the formation of historical knowledge, methodical auxiliary material will appear for the use of personalistics in the educational process. *Results.* In the course of the study, new conclusions about the interpersonal relations of historians-scientists, the influence and ideological positions on their work, and ideas about the methods used in assessing the activity of a person were presented. Also, the outlines of the directions of personal science schools in the history of Kazakhstan were determined.

Key words. Historical Personology; methodology of history; interpersonal relations of historical scientists.

Кіріспе. Отандық тарих ғылымында тұлғатану бағыты бойынша зерттеулер аса қомақты. Осы тақырыптағы жарияланымдардың жанры барынша алуан түрлі болып келеді. Сонымен бірге зерттеулер қолданылатын әдіс-тәсілдері бойынша да әртүрлілігімен ерекшеленеді. Ең бастысы тұлғатанулық зерттеулердің методологиялық ұстанымдары олардың жетістігі немесе кемшілігін айқындайды. Бұл мәселе тұлғаның қоғамдық-саяси қызметін бағалау өлшемдерін қолдану мен тарих мазмұнынан алатын орнын анықтауға тікелей қатысты болғандықтан да біз зерттеуіміздің басты ұстанымы ретінде тұлғатанулық зерттеулерді методологиялық тұрғыда зерттеу деп айқындадық. Тақырыпты барынша жинақы етіп қарастыру үшін отандық зерттеулердегі тарихшы-ғалымдардың тұлғалануы мәселесін басты насанаға алдық. Отандық тарихшы ғалымдардың және тарих ғылымының дамуына ықпал жасаған қоғам қайраткерлерінің тұлғалануы желісі арқылы бүкіл тұлғатану бағытын жіктеу барынша толық тұжырым жасауға жеткіліксіз болар еді. Дегенде, бір мақаланың көлемінде мәселеге талдау жасау барысында ауқымды тақырыптың жекелеген қырын ашып көрсетуге болады деп есептейміз.

Зерттеу әдістері.

Аталған зерттеу аясында тарихи тұлғатану бағытын зерттеуге тікелей қатысты болып саналған тарихнамалық талдау тәсілі қолданылды. Тұлғатанудың ғылыми мектептерінің ортақ белгілері мен ерекшеліктерін жіктеуде методологиялық тұрғыда тарихи салыстырмалы тәсілдің мүмкіндіктері пайдаланылды.

Талқылау. Отандық тарихшылардың арасында тәуелсіздік жылдары тұлғатануға қатысты зерттеулерінде методологиялық ұстанымдар қалыптастырған тарихшылардың бірі – Манаш Қозыбаев болатын. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарық көрген зерттеу еңбегінде [1] тарихшы М.Қозыбаев елімізде билік тұтқасын ұстаған Ф.И. Голощекин, Л.И. Брежнев және Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестерді барынша ушықтыруымен ерекшеленген Н.С. Хрущев сияқты партиялық басшылықтың тарихи портреттерін жасаған еді. М.Қозыбаев үшін еліміздің тарихы мен тағдырында қасіретті қолтаңбасы қалған тұлғалар сірескен партиялық-мемлекеттік номенклатура өкілі ғана емес, олар да ет пен сүйектен жаратылған адамдар ретінде қарастырылады.

Белгілі жазушы К.И. Чуковский Е.В.Тарле үшін тарихи тұлғалар «қуыршақ та, елес те, әлдебір әлеуметтік топтың дерексіз өкілі де емес, олар тірі адамдар» [2, С.95-96] деп тарихшының ұстанымына нақтылық берген. Бұндай ұстаным тарихи тұлғатануда қорытынды

жасау, баға беруде аса қажетті зерттеу тәсілі екендігі белгілі. Тарихшы-ғалымның өз зерттеулерінде қолданған стиліне қарау жіктеуге байланысты Л.А. Сидорованың «Кеңестік тарихнамада көркемдік бейнелерді пайдалану көбіне жеке тұлғалық фактормен байланысты. Тарихшының даралығын оның қай кезеңге тиесілі екендігі және қандай да бір методологияны қуаттайтындығы емес, ғалымның стилі және зерттеушілік қолтаңбасы анықтайды» [3, С.54] деген тұжырымы да назар аудартады.

Ғылыми мектептердің қалыптасуына қатысты ой-пікірлердің қатарында тарихшылардың арасында ғылыми көзқарас, методологиялық ұстанымдардың сабақтастығы, олардың арасында ерекше үлгідегі өзара қарым-қатынас орнықпай ешқандай да ғылыми мектептің болуы мүмкін емес деген тұжырым орныққан. Бұл қарым-қатынастар ұстаз бен шәкіртті ғылыми ізденіс жолында ғана емес, сонымен бірге белгілі бір ғылыми мәдениет тұрпаты да біріктіреді. «Ғылыми мектепті анықтайтын өлшемдер тізбесінде қазіргі заманғы зерттеушілер мектептің негізін қалаушы мен оның шәкірттері арасындағы педагогикалық қарым-қатынасты алдыңғы орынға қояды» [3, С. 170]. Демек, әзірге отандық тарих ғылымдағы тұлғатану бағыты мектептерінің ара-жігі толық ажыратылмаған жағдайда олардың ортақ белгілері мен ерекшеліктері бойынша жіктеудің алғашқы тәжірибесі ретінде осы зерттеуімізде тарихнамалық талдауды қысқаша шолумен шектейміз.

Нәтижелер. Кеңестік қоғамда тарих ғылымының дамуына ықпалы болған қайраткерлерді тұлғаландыру арқылы отандық тарих ғылымының қалыптасуына қатысты оқиғалар мен көзқарастар жүйесін талдау және бағалау дегенді танытады. Осы тұрғыда біз Қазақ КСР Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар саласы бойынша вице-президенті, Академик С.Б. Бәйішевтің тұлғасына тоқталамыз. Ғалым-қайраткердің Қазақстанның гуманитарлық ғылымының дамуына қосқан үлесі мен атқарған ролі туралы С.Ф. Мажитов «Қазақстанның тарих ғылымы С.Б. Бәйішекті оның қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық тарихы бойынша жазған еңбектері республика тарихшыларының арасында ғана емес, сонымен бірге оның аумағынан да тыс жерлерде қызығушылық тудыруымен оны өздерінің мақтанышы санайды» [4, Б.25] деген баға береді. Өйткені қазіргі жаңа тарихи даму жағдайында С.Бәйішевтің қызметі мен ғылыми мұрасы ерекше назар аударуып, қайта бағалауды керек етеді.

С.Бәйішев 30-жылдардағы қазақ кеңестік интеллигенциясының алғашқы буынының өкілі болды. Бұл буынның басты ерекшеліктерінің бірі туған халқының тарихи жады мен көптеген дәстүрлерін сақтап қалуымен ерекшеленетін. Осы буын өкілдеріне қатысты Б.А. Төлепбаев пен И.В. Якунин қызықты әлеуметтік-психологиялық феномен туралы тұжырым ұсынады. Оның мәнісі, қоғамдық ғылымдарда қазақ ғалымдарының қазақ тарихы туралы патриархалдық, фольклорлық ұғымдардан арылу кезеңі болғандығы екен [5, С.98]. Бұл феноменнің басты белгісі «ескі экономикалық уклад пен тұрмысқа деген ностальгия» еді. С.Бәйішев «қызыл профессура» өнегесімен бұл психологиялық кедергілерден тез арылып, бірыңғай маркстік-лениндік методологияның қалың ортасынан орын алды. Саяси бітімі осы бағыттағы ұстанымдарын қалыптастырса, атқарған қызметтері ол ұстанымдарды тәжірибе жүзінде орнықтырды. Ғылымдағы бұндай ұстанымдар ғалым шығармашылығының әдіс-тәсілдеріне негіз қалап, жұмыс дағдыларын ұштай түсті.

Осы тұжырымға нақтылық беру үшін ғалымның негізгі зерттеу еңбектерін атап көрейік. Әр жылдары С.Бәйішевтің «Коммунизм және экономика», «В.И. Ленин и Советский Казахстан», «Социально-экономическое развитие Казахстана», «Великая социалистическая преобразования в Казахстана», «Очерки экономической истории Казахской ССР», «Развития народного хозяйства Казахстана за 50 лет Советской власти», «Материальная, техническая база коммунизма и ее экономические проблемы в Казахстана» деп келеді. 1962 жылы қорғаған докторлық диссертациясы да «Победа социализма в Казахстане» деп аталады. Академиктің басты зерттеу еңбектерінің тақырыптарының өзі оның кеңестік идеология тапсырысына сай

орындалған, коммунистік идеяға қызмет еткендігі көзге ұрып тұрғаны белгілі. Солай дегенмен, белгілі бір кезеңдегі қазақстандық ғылыми ойдың биік жетістігі болып саналған еңбектер қазіргі қоғам талаптарымен ой елегінен өткізіп, ғылыми талдауға лайық деп айта аламыз. Солай дейтініміз, академиктің соңына қалдырған ғылыми мұрасы ғылыми ойдың жетістігі болуымен бірге еліміздің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуының баға жетпес дереккөзі болып саналады. Өйткені ол зерттеулер кабинеттік жағдайда емес, автордың куәгер болып, тікелей араласқан іс-тәжірибелері мен теориялық ізденістерінің жемісі еді.

Айталық, ғалымның Батыс Қазақстанның мұнай және газ кен орындарында геологиялық барлау жұмыстарын жүргізудің тәсілдерін ұсынуы, Ақтөбе облысында фосфорит, сары фосфор және минералды тыңайтқыштар өндірісін кеңейтуге қатысты талдаулары Қазақ КСР-нің 1970–1980 жылдардағы экономикалық дамуының стратегиялық жоспарына енген еді [5, Б. 28–29].

С.Б. Бәйішевтің 100 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференцияда жасаған баяндамасында сол кездегі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы С.Ф. Мажитов Б. Бәйішевтің ғылыми бағытын қалыптастырудың міндеттеріне арнайы тоқталған болатын. Қазіргі кездегі қоғамдық ойда С.Б. Бәйішевтің тарихи көзқарастарына талдау жасап, оның Қазақстан тарих ғылымының дамуындағы және кәсіпқой тарихшы кадрлар қалыптастырудағы үлесіне баға беру. Солай дегенмен де зерттеу барысында көзіміз жеткен ақиқат - С.Б. Бәйішевтің есімін ұлықтаудағы ең бастысы – оның ғылыми мұрасы десек, сол ғылыми мұраны және азаматтық өнегесін бір мақаланың ауқымында түгел және толық қарастыру мүмкін емес екендігі. Демек, бәйішевтану бағытының бастапқы міндеттерін ғана шеше аламыз, ал оны тыңғылықты және тиянақты зерттеу алдағы уақыттың, сонымен бірге жаңа буын қоғамтанушылардың үлесі болмақ деп ойлаймыз.

С.Б. Бәйішевтің шәкірті М.Қозыбаев ұстазы туралы «Сәкен ғылым идеологияландырған кезде ғылыми жұмыс жазды. Солай бола тұра ол нақты экономика жағына ойыса беретін, заманына, талабына сай проблемаларды көтеретін» [4, Б. 59] деп жазады.

Партиялық-мемлекеттік номенклатураның тұрпатты өкілі ретінде ғалым-қайраткердің биліктің алдында алған міндеттемелері болғаны белгілі. Осы жөнінде М.Қозыбаев «Партияның тапсырмасын орындатушы комиссарлық миссияға байланысты өз еңбегінде идеологияға негізделді. Орталық Комитеттің нұсқауымен рецензиялар жазып, атақты замандастарына сөзі тиген кезі де болды» [4, 59] деп еске алады. Солай дегенмен де, С.Б. Бәйішұлы кеудемсоқтық жасап, өз замандастарын көзге ілмей, алға шығуға ұмтыла бермегені аңғарылады.

С.Б. Бәйішевтің партиялық қызметінде бойына сіңген осы қасиеті туралы оның шәкірттерінің бірі А.К. Қошанов «Сәкен социализмнің негізгі ұлы қағидаларын өзінің өмірлік мақсатына айналдырып баққан, осы ұстанымын дәуір шындығы деп иланып өткен еді. Сәкен өз заманының перзенті, ұлы дүрбелең, жеңіс пен трагедияға толы ғасырдың өкілі еді» [4, Б.60] деп баға береді. Шындығында, С.Б. Бәйішев коммунизмді шын жүрегімен, нанымымен қабылдап, оны халқына бостандық, бақыт әкелетін жол деп сеніп өткен аға буынның өкілі болатын.

Солай дегенмен ұстазы шәкірті алдында кейінгі ұрпаққа аманаттағандай болып, «Социалистік Қазақстанда» редактор болып жүргеннің өзінде талай қыспаққа түскенімде мен ешкімнің үстінен домалақ қағаз жазбаған адаммын» [4, Б.61] деп ағынан ақтарылған екен. С.Б. Бәйішевтің өткен ғасырдың 60-70 жылдары экономика саласындағы жоғары дәрежедегі ғалымдарды дайындаудағы әсері, басшылығы, тікелей қызметі ерекше [4, Б.64] екендігін шәкірттері атап көрсетеді.

С.Б. Бәйішевтің Ғылым академиясындағы қызметі туралы академик Салық Зиманов «Сәкең өмірінде Академияның қақ төріне қағылған шындықтың алтын қазығы еді» [4, Б.68] деп жоғары баға беруі қайраткер-ғалымның биік азаматтық ұстанымының негізгі лейтмотиві деп білеміз.

Тарихи тұлғатану бағытында өнімді еңбек еткен тарихшылардың бірі – академик М.Х. Асылбековтың шығармашылығындағы тұлғалар галереясынан тарихшы-ғалымдарға қатысты зерттеулерін ғана бөліп қарастырамыз. Академик тарихшының Қазақстан тарихының дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан А.Н. Панкратова жайлы зерттеулерінде еліміздің тарих ғылымының даму процесін жекелеген тарихи тұлғалардың қызметі мен шығармашылығы арқылы тұлғаландырады. Айталық «саяси қуғын-сүргінге ұшыраған, кәсіби дайындықтары болмаған кеңес тарихшыларның алғашқы буыны» [6, Б.106] өкілдері қатарында С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, Ғ.Тоғжанов, П.Г. Галузоларды атайды. Олар саяси қуғын-сүргінге ұшырағаннан кейін қалыптасқан екінші буын тарихшылар легінің өкілдері қатарында Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Нүсіпбеков, С.Б.Бейсенбаев, Б.С. Сүлейменов, Е.Бекмаханов, А.Б.Тұрсынбаев, Б.А.Төлепбаев, Н.К.Киікбаев, Г.Ф.Дахшлейгер, Т.Е.Елеуов және т.б. атайды. Өмірі мен шығармашылығын Отан тарихымен байланыстырған ғалым Кеңес тарихшыларының екінші және үшінші буыны бүгінгі кезде табысты еңбек етіп жатқан жоғары білікті мамандарды даярлап шығарғандығын олардың жекелеген өкілдерін атап айтады және әрқайсының ғылыми қызметіне баға береді.

Салалық тарих институтын ширек ғасыр басқарған (1956-1982) академик А.Нүсіпбековты ғылыми тұлғаландыруға қатысты бірнеше очерк арнаған М.Асылбеков кеңестік билік кезеңдегі ғалымның азаматтығын және саяси ұстанымы туралы «Ақай Нүсіпбекұлының ғылымдағы қызметін оның қоғамдық жұмыстарынан бөліп қарауға болмайды, себебі өз заманының ағымымен өмір сүрген азамат шығармашылық жұмысына да, саяси белсенділігін де бір мақсатқа сай жүргізуге ұмтылады» [6, Б.135] деген тұжырыммен түсіндірді.

Бекежан Сүлейменовке қатысты зерттеулерінде бір назар аударатын жай бар. Ол отандық тарихшылардың тұлғааралық байланыстарына қатысты. Б.Сүлейменов пен Е.Бекмұқанов арасындағы 1948 жылдың шілде айында болған пікірталас жеке бас араздығынан бұрын отан тарихының күрделі мәселелері бойынша методологиялық тұрғыдағы пікірталас еді деген қорытынды жасайды [6, Б.169-172].

М.Асылбеков сомдаған тарихи тұлғалар портреттерінің арасында Б.А.Төлепбаев, Ф.Г.Дахшлейгер, Р.Сүлейменов, К.Нұрпейісов, Х.Алпысбаев, О.Смағұл, Т.Тұрлығұл, Ә.Дәулетхан, Ө.Өмірзақов, М.Сыдықов сияқты тарихшылар бар. Ғалым өз әріптестерінің қоғамдық-саяси қызметін талдаумен шектелмей, олардың отандық тарих ғылымының көкжиегін кеңейтудегі шығармашылық ізденістеріне баға беруді басты мақсат тұтқандығы аңғарылады. Қалай дегенде де еліміздегі тарих ғылымының дамуында тарихшы ғалымдардың тұлғааралық қатынастарына талдау жасау арқылы олардың саяси-идеологиялық пікірталастардағы азаматтық позициясы айқындала түсетіндігіне көз жеткіземіз.

Академик М.Асылбековтың зерттеулерінде тарихи тұлғатану бағытының қазіргі заманғы методологиялық ұстанымдары жайлы маңызды болып саналатын ғылыми тұжырымдар орын алған.

Тәуелсіздік кезеңінде, әсіресе оның алғашқы жылдарында десоветизация ықпалымен Кеңес дәуірін бірыңғай қара бояумен суреттеу орын алғаны белгілі. Осы мәселеге назар аудара отырып, М.Асылбеков «Әрбір саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді, оның себептерін, нәтижелерін және сапаларын объективтік, жан-жақтылық, тарихилық және басқа ғылыми-методологиялық принциптер негізінде ғана зерттеп, айқындауға ұмтыламыз... Жеке тұлғалардың өмірі, саяси-қоғамдық қызметі мен мұрасы зерттелгенде, біз олардың өзара қатынасына, бас араздығына, яғни бақталастығына көп көңіл бөлмей, тек олардың ұлт

мүддесіне істеген қызметін көрсетуге ұмтыламыз» [7] деген тұжырымы мемлекет басшысы Қ.Ж.Тоқаевтың Атырау Ұлттық құрылтайында тұлғатануға қатысты жасаған тұжырымының барынша өзекті екендігінің тағы бір айғағы деп қабылдаймыз.

Отандық тұлғатануда өнімді еңбек еткен тарихшы академиктеріміздің бірі – Кеңес Нұрпейіс. Кеңестік қоғамда туып-өскен, шығармашылығы коммунистік идеологияның аясында қалыптасқан тарихшы тәуелсіздік кезеңінде қайта түлеп, кезінде айта да, жаза да алмаған «ақтандақ» тақырыптарды алғашқылардың бірі болып көтерген еді. Оның осы көлемді шығармашылық мұрасының арасынан біз зерттеу ұстанымдарымызға сай тек тарихи тұлғаларға қатысты зерттеулеріне талдау жасайтын боламыз.

К.Нұрпейіс Отандық тарихшылардың алғашқы буыны өкілдерінен Х.Досмұхамедұлы мен М.Тынышпаевтың өмірбаянымен бірге олардың шығармашылығына алғашқылардың бірі болып тәуелсіздік кезеңінде ғылыми баға берді. Айталық, Алаш партиясы мен Алаш Автономиясының үкіметі тарих сахнасынан кетіп, олардың халық таныған көсемдері саяси күрес пен қызмет аясынан күштеп қуылған соң Халел Досмұхамедов «табиғат берген дарынының арқасында өз халқына оқу-ағарту, ғылыми ұйымдастырушылық салалары арқылы білек сыбана қызмет етуге кірісті» [8, Б.133] деген тұжырым жасайды. Халелдің бұл қызметі оның өмірбаянының Ташкент кезеңімен (1920–1924 жж.) байланысты болатын.

Ал Мұхаметжан Тынышпаевқа қатысты зерттеуінде («Мухаметжан Тынышпаев – видный общественно-политический деятель») қайраткерді «Туған халқының тарихы, қазақ рулары мен тайпаларының генеологиясы туралы қызықты зерттеулер қалдырған қазақ тарихы, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігінің үлкен білгірі» [8, С. 334] деп баға береді. Сонымен бірге қайраткердің Түркістан Мұхтариаты қуып таратылғаннан кейінгі кезеңде Жетісудағы саяси қызметі (1918–1919 жж.) деректік негізде тұлғаланған.

Өте қарқынды қоғамдық-саяси қызметіне қарамастан саяси тарих саласы бойынша соңына біршама мұралар қалдырған Т.Рысқұлов туралы зерттеуінде («Турар Рыскулов и его время». В.К.Григорьевпен бірге жазған) қайраткердің тарихшылығына тоқталады. Т.Рысқұлов 1924 ж. Мәскеуге Коминтерн Атқару комитетінің Орта-шығыс бөлімі аппаратына қызметке ауысқан кезінде «Ол деректі тарихшы қызметін атқарып, бұл жолы 1917-1920 жылдардағы өлкенің негізгі саяси күштерінің күресін, бұл күрестегі ауыл және қыстақ еңбеккерлерінің орны мен рөлін сипаттайтын материалдарды көпшілікке ұсынады» [8, С. 156-157] деп оның шығармашылық кредосынан хабар береді. Т.Рысқұлов осы кезде «Революция и коренное население Туркестана» деген жинақ шығарған. Осы және одан кейінгі еңбектерінде Р.Рысқұлов шығармашылығында маркстік-лениндік ұстанымдарды, таптық-партиялық қағидаларды басшылыққа алды. Ол тарихшылардың «қызыл профессура» легінің өкілі болып саналмағанымен де методологиялық ұстанымдары бойынша олардан алшақ кете қойған жоқ еді. К.Нұрпейістің Т.Рысқұловты өмірбаяндық тұрғыда тұлғаландыруымен бірге оның тарих саласындағы ізденістерін атап өтуінің маңызы ерекше.

К.Нұрпейіс тұлғаландырған қайраткерлердің бірі – Ораз Қықымұлы Жандосов. Қоғамдық-саяси өмірбаянын ғылыми қалпына келтірген ғалым қайраткердің тарих саласындағы қызығушылығын былай талдайды: «О.Қ.Жандосов Қазақстан тарихының жеке мәселелерін зерттеумен шындап айналысты: оны Қазақстанның Ресейге қосылуы, тарихи демография, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары, 20-30 жылдардағы Қазақстанның ауылы мен деревнясының саяси өмірі және әлеуметтік-экономикалық дамудың жекелеген аспектілері қызықтырды» [8, С. 273–274]. Сонымен бірге ол зерттеулерінде алғашқылардың бірі болып әлеуметтану мен статистикалық тәсілдерді қолданғандығына назар аударады. К.Нұрпейістің сомдаған тұлғалар галереясында А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Қ.Сәтпаев, М. М.Шоқай, Ш.Есенов және т.б. қайраткерлер бар.

К.Нұрпейіс отандық тарих ғылымының дамуы мен қалыптасуында тарихшылардың өзара қарым-қатынасы да көп рөл атқарғандығын айта келіп, А.М.Панкратованың қызметін

жоғары бағалайды. Оның ғылыми-ұйымдастырушылық және зерттеушілік өмірінің Алматы қаласында болған эвакуациялық кезеңі (1941–1943 жж.) барынша жемісті болғаны аңғарылады. Ол А.М. Панкратова «отызыншы жылдардың өзінде Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы тарихын зерттеп жүрген профессорлар С.Ж.Асфендияров пен М.П.Вяткинге методологиялық және нақтылы ақыл-кеңестер берген» [9]. Осы мақаласында С.Асфендияровтың тарих ғылымындағы үлесі ретінде «Қазақстан тарихын дәуірлерге бөлудің негізінен өмір шындығына сай үлгісін жасағандығы» екендігін атап көрсетеді.

XX ғасырдың 20–30 жылдардағы қазақ қайраткерлерін тарихи тұлға ретінде тұлғаландырудың мәселесі кеңестік тарихнамада таптық-партиялық тұрғыда сыңаржақ бағаланып келді. Бұл ұстаным тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде кері бағытта өрбігені тағы белгілі. Яғни кеңестік қоғамдағы партиялық-мемлекеттік номенклатура «жағымсыз» кейіпкерлерге, ұлтшыл элита өкілдері «жағымды» кейіпкерлерге айналдырылды. Олар бір-біріне қарсы қойылу арқылы тұлғаландырылды. Бұл отандық тарихи тұлғатану методологиясының «балалық ауруы» деп бағалауға болатын құбылыс еді. Бұл құбылыстың бүкіл посткеңестік кеңістікте өріс алғандығын ескерер болсақ, сонда оның себебін алыстан емес, кеңестік тарих методологиясына балама іздестірген тарихшылардың уақытша қолданысқа алған ортақ әдіс-тәсілі ретінде қарастырамыз. Осы түйінді мәселеге алғашқылардың бірі болып назар аударған К.Нұрпейіс Ә.Бөкейханов бастаған арыстардың заман талабын абыроймен атқарғандығын, олармен идеялық айтыста болған, социализм жолын таңдап алған Т.Рысқұлов, О.Жандосов, С.Сейфуллин сияқты интеллигенция өкілдері қазақ халқының жақсылыққа жетуін ойлады. «Бұлар бір-бірімен айтысып, өкпелескенімен, бір-бірін өлімге қиған жоқ. Бірі – «қазақ халқын эволюция жолымен өркениетке жеткіземіз» деді. Енді бірі – «реформа емес, революция жолымен, яғни тез қарқынмен өркениетке жеткізу керек» деді. Түпкі ойлаған мақсат-мүдделері бір болды да, осы мүддеге жету жолын, тактикасын олардың әрқайсысы өздерінше таңдап алды» [10] деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырымды тұлғалар шоғырының саяси қызметін бағалаудағы өлшемдердің бірі ретінде қабылдауымызға болады.

Тұлғатану бағыты методологиясының қалыптасуы да аз ба, көп пе, алыс па, жақын ба – әйтеуір бір эволюциялық даму жолынан өтуі керек екендігін аңғарамыз. Тарихи тұлғатану бағыты тек академиялық үлгіде қалыптаспайтындығы белгілі. Оның үстіне осы бағытта зерттеу жүргізетін ғалымдардың қолданған өзіндік зерттеу әдіс-тәсілдері, ұстанған методологиялық ұстанымдары, саяси позициясы, соңында олардың өздеріне тән стилі болатындығын да ескеруіміз керек. Тарихи тұлғатануда тұрақты және барынша өнімді еңбек етіп жүрген ғалымдардың бірі – Бейбіт Қойшыбаевтың шығармашылығына арнайы талдау жасау қажет деп білеміз. Өйткені тарихшы (тарих ғылымдарының кандидаты), жазушы (Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі), саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауға қатысты құрылған республикалық «Әділет» ағартушылық қоғамы басшыларының бірі болған Б.Қойшыбаевтың тұлғатану бағытындағы зерттеулеріне осы кезге дейін назар аударылмай келеді. Оның себебі, біріншіден, тарихшылар қауымы Б.Қойшыбаевты әдебиетшілер санатына қосса, әдебиетшілер қауымы оны тарихшы деп қабылдайды. Оның мәнісі ғалымның тарих ғылымы мен көркем әдебиеттің танымдық мүмкіндіктерін пәнаралық байланыстар тоғысында қолданған стилінен туындап отырғандығын атап айта аламыз. Тарихи танымға ғылымилық та, көркемдік-образдық та бейнелер жат емес. Мәселе ғылыми және көркемдік ақиқаттың арақатынасына байланысты болып тұр. Сонымен, ғылыми дерегі көркемдік образға ұласқан Б.Қойшыбаевтың отандық тұлғатанудағы үлесі қандай, осы бағытқа қандай танымдық және ғылыми жаңалықтар ұсына алды, кімдерді және қалай тұлғаландырды деген сауалдарды алға тарта отырып, оның шығармашылығына талдау жасап көрейік. Кеңестік тарих ғылымында тарихи нарративтің көркемдігі мәселесі бірнеше рет көтерілген. Шұрайлы тілмен жазылған зерттеу еңбектерді қолдаушы М.Н. Тихомиров

көркемдік тәсілмен жазылған тарихи кітаптарға сыни баға беріп, «Қазіргі кездегі тарихи еңбектер «ұқыпсыз және қызықсы» жазылады» дей келіп, «Тарихшы өз шеберханасынан қажетті өнімді шығаратын жай ғана зерттеуші емес. «тарихшы дегеніміз – ол жазушы» [3, С.55] деген тұжырым жасаған екен. Осы ұстанымды басшылыққа алған Б.Қойшыбаевтың ұзақ жылдарғы зерттеулерінің қорытындысы ретінде «Түнектен оралған есімдер» атты көптомдық еңбегі [11] жарық көрді.

Осы көптомдықтың алғашқы кітабы «Төрт күлік» [12] деп аталады. Осы кітапта ғалым Ә.Бөкейханов, Ж.Досмұхамедов, М.Шоқай және Н.Төреқұловтардың тарихи бейнесін тұлғаландырған. Ғалымның ғылыми айналасындағы дереккөздерді түсіндіруде қолданған тәсілдерінің бірі, естеліктермен бірге мемуарлардың да мәліметтерін қиюластырып қолдануы деп білеміз. Айталық, осы кітаптағы Н.Төреқұловқа қатысты зерттеулерінде құпия қорлардағы архив деректерін С.Бейсембаевтың «Ленин және Қазақстан» атты монографиясының және қайраткердің өнегесін көріп өскен Ж.Арыстановтың «Таң жұлдызы» романындағы естеліктерімен салыстыра отырып пайдаланып, өз топшылаулары мен болжамдары арқылы тарихи оқиғаның ақиқатына көз жеткізуге ұмтылады [12, Б.221–236].

Тұлғатануда өзге бағыттардағы сияқты «ізашар» деген ұғым қолданылады. Оның мәнісі – ғылыми танымда бұрын тұлғаланбаған тұлғаны алғаш рет тұлғалап, ғылыми айналымға ұсынушылық. Б.Қойшыбаев та осы тұрғыда есімі елеусіз болып келген тұлғаларды алғаш рет айналымға ұсынған тарихшы. Сондай тұлғалардың қатарында Сералы Лапин, Қоңырқожа Қожықов, Ораз Жандосовтарды атауға болады [13] бұл қайраткерлер жайлы қазіргі кезде жарық көрген ғылыми, танымдық еңбектердің бастауында Б.Қойшыбаевтың тұрғандығын аңғарамыз.

Б.Қойшыбаев республикалық «Әділет» ағартушылық қоғамы басшыларының бірі ретінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесіне белсене араласты. Бұл мәселе қайта құру кезеңінде және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «Саяси қуғын-сүргінге кім кінәлі?», Ә.Тәжібаев айтқандай, «Атқызған кім, атқан кім?, Қаным қайда төгілген, тәнім қайда көмілген?» деген сауалдарға жауап іздеген барынша қытықты және шамшыл тақырыпқа айналған еді. Ғалым осы мәселеге қатысты методологиялық ойларын аталған жинағының 3-кітабында қозғайды.

Пікірін таратар болсақ, саяси қуғын-сүргін туралы сөз қозғағанда алғашқы кезекте жазықсыз жапа шеккендер, құрбандар жайлы айтылады. Негізінен, тек соларды еске алу, есімдерін ұлықтауға қатысты мәселелер ғана көтерілді. Бірақ осы қуғын-сүргінге себеп болған, осы қуғын-сүргінді іске асырған билік пен орындаушылар жайлы әңгіме қозғалмайды. Оның себебі мемлекеттік террор жасағандар, мемлекеттік қылмысқа жол берген тұлғаларды айыптайтын сот процесінің жүрмегендігі, тиісті заңнамалық акт қабылданбағандығы зерттеушілердің ізденістеріне қолбайлау болатындай. Осы тұрғыдан қарастырғанда отандық тұлғатанудың да ұстанымдары қайта қаралуы керек сияқты. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «мұрағаттардан алынған жаңа деректер (Рысқұловтың Сталинге хаттары) негізінде кейінгі уақыттарда баспасөзде жария болған жаңалықтар мәселеге жеке тұлғааумағынан асып, кең көлемде қарауға, идеологиялық күрес шындықтарын тануға ұмтылдырды» [14, Б.16] деген тұжырым жасайды. Архив қорларынан табылып, айналымға ұсынылып жатқан «деректер осынау тұлғалар арасында елеулі күрес жүргенін көрсеткенімен, олардың еңбектерінің мән-маңызын жоққа шығара алмайды. Бірақ бұл олардың арасындағы айтыс-тартысты мүлдем елемеу керек деген сөз емес, керісінше, бізге олардың сонау күрестерінің мән-жайын, туу себебін, салдарларын ажырата білу ләзім» [14, Б.17] дей келіп, бұл мәліметтердің жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену үшін, болашағымызды айқын түсінуіміз үшін, тіпті тарихтан сабақ алуымыз үшін керек екендігіне назар аудартады. Шындығында, топтық, жершілдік мүдделер кейбір жекелеген қайраткерлердің төңірегінде оның қызметі мен рөлін мифтендіру тенденциясы орын алып

отырғаны жасырын емес. Т.Рысқұловтың 1924 жылы И.Сталинге жазған құпия хаттарының жария болуы қоғамдық пікірде резонанс тудырғаны белгілі. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «Оларды жасыруға болмайды, біздің демократиялық қоғамда жабық тақырып болмауға тиіс, қайта бәрін ғылыми айналымға түсіріп, талдау жөн: ...есте ұстауға тиіс жайт сол, мұндай шаруа ұлттық мақтаныштарымызды тұғырдан тайдыру үшін жасалмауы керек, ...бүгінгі күннің пайдасына, яғни жан-жақты да адал азаматтарды тәрбиелеу ісіне жұмсау үшін атқарылуы тиіс» [14, Б. 21] деп жүргізілетін зерттеудің мақсаты мен міндетін айқындайтын методологиялық өлшем ұсынады. Шындығында қоғамды топтық қағидамен бір-біріне бітіспейтін екі жікке бөліп тастаған кеңестік идеологияның стереотипі өміршең екендігін тарихи танымдағы тұлғаларға қатысты «қимастық пен жеккөрушілік сезімдердің бірін-бірі оңай алмастыратындығынан айқын көреміз. Осыларды ескере отырып, тарихи танымды қалыптастыратын тұлғатанушылардың алдына «бізге ұлттық ымыра қажет», оны жай ұранмен, яки әлдебір тиым салумен орнатам деу қате, оған текқана ашық талқылау, мәселені айқын түсіну, жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену арқылы қол жеткізуімізге болады» [14, Б.21] деген ұсынысы да қолдауға лайық. Б.Қойшыбаев бұл кітабында Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Садуақасовтарды тұлғаландырады. Өзіне оңтайлы зерттеу әдісіне сай айналымдағы архив деректерін естеліктермен салыстыра отырып пайдаланатын тарихшы С.Қожановқа қатысты зерттеуінде оның өмірлік жары, АЛЖИР тұтқыны Гүландам Қожанова-Лапинаның қызы Зибә Қожанованың естеліктерін шеберлікпен қолданады.

Ғалым-жазушы төрт томдық кітабының соңғы кітабында [15] ұлт қайраткерлері О.Исаев, С.Асфендияров, М.Жұмабаев, Қ. Кеменгеров, Д.Әділов, С.Сегізбаев, Ж. Садуақасов, Л.Мирзоян, Ғ.Бөкейханов, Т.Жүргеновтерді тұлғаландырған. Осы кітаптан Л.Мирзоянға қатысты зерттеуіне ден қоюымызға тура келеді. Оны тұлғаландыруға қатысты зерттеулерімен ғылыми көзқарасынан эволюциялық жолын аңғаруымызға болады.

«Тағы да Мирзоян жөнінде» деген мақаласындағы «Л.Мирзоян жайында мен қайта құру жылдары жазған едім. 32-нің қасіретінен кейін оның қазақ еліне тигізген шарапатына сүйсініп, өткерген революциялық жолын сүйсіне жаңғыртқан мақаламды 1988 жылы жазыппын. Алайда сондағы шалқыған сезімім тым біржақты болған екен» [15, Б.174] деген тұжырымынан тарихшының қарастырған мәселеге қатысты көзқарас эволюциясын танимыз.

Бұл жердегі мәселенің түйіні қазақ халқының ашаршылыққа ұшыраған кезінде, Қазақстанның басшылығына тағайындалып, тоталитарлық билік реформаларының апатты салдарларын жоюға күш салған Л.Мирзоянның 1937 ж. желтоқсанда Сталинге жолдаған құпия хатына қатысты туындап отыр. Мирзоян осы күні республика бойынша репрессиялауға тиіс адамдардың санын 1-категория бойынша – 100, 2-категория бойынша 1000 адамға көбейту жөнінде ұсыныс берген. Саяси Бюро ұсынысты 3-желтоқсан күні бекіткен [15, Б.177-178]. Әлемторға тарап кеткен осы құжат саяси қуғын-сүргін құрбандары ұрпақтары тарапынан «ашу-ыза тудырғандықтан «Әділет» ағартушылық қоғамы мәселені бірнеше рет талқылаған. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «Еліміздің тізгінін ұстаған жанның ел мүддесіне кереғар жасаған, қоғамымыздың қаймағынан айрылуға апарған мұндай әрекеттерін қалай бағалауға болады?» [15, Б.180] деген сауалға «Мәселе сананы ағартуда, азаматтарды шыншыл тарихпен тәрбиелей түсуде жатыр» деген тұжырым ұсынады.

Тарих ғылымының бір миссиясы – ақиқатты айту деген ұстанымды басшылыққа алған тарихшылар архив қорларынан табылған құжаттарды айғақ-дәлел ретінде археографиялық өңдеуден өткізіп, осылайша тарихи ақиқаттарды ғылыми қалпына келтіруге үлес қосатын болады. Тұлғаларды танудағы әрекеттің алтын арқауы, жібек желісі -ұлттық мүдде болуы керек. Яғни, мәселе тура мағынасында қойылғанда - ол тұлға ұлты үшін не істей алды? деген сауалға жауап беруді қажет етеді. Сол сияқты, кейбір зерттеулерде кеңестік дәуірдегі партия-кеңес қайраткерлерін біржақты айыптау тенденциясы да жоқ емес. Ал саяси қайраткер

ретіндегі қызметіне берілер баға да олардың қызметінен ұлт тағдырына қандай және қаншалықты зиян келді? деген сауалдың жауабымен айқындалады.

Қорыта айтқанда, отандық тарихтың тұлғатану бағытындағы мектептерінің ерекшеліктері мен ортақ белгілеріне қарай жіктеу тақырыпқа қатысты мәселелерге айқындық берді. Зерттеу барысында отандық тарихи тұлғатану бағытының тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде методологиялық және құндылықтық ұстанымдары қарама-қайшылықты көптірлілігімен және саяси-идеологиялық сипатымен ерекшеленген болатын. Соңғы зерттеулерде мәселенің ғылыми негізі қалыптасып келе жатқандығына көз жеткіздік. Солай дегенмен әзірге тарих тұлғатануды зерттеудің ортақ методологиялық ұстанымдары орныға қоймағандығы да анықталды. Алдағы уақытта тақырыпқа қатысты кешенді зерттеулер жүргізудің қажеттігі болады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты //М. Қозыбаев. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
- 2 Е.В. Тарле и К.И. Чуковский. Переписка // Вопросы истории. 2006. №1.
- 3 Сидорова Л.А. Советские историки: духовный и научный облик. Институт российской истории Российской академии наук. – М.: 2017. 248 с.
- 4 Күрескер-ғалым, академик С.Б. Бәйішевтің 100 жылдығына орай /Жауапты ред.: О.Сәбден. – Алматы, ҚР БҒМ ҒК (эл.нұс.), 2011. – 224 б.
- 5 Түлепбаев Б.А., Якунин И.В. Организация исторической науки и основные направления исследований //Историческая наука Советского Казахстана. Алма-Ата, 1990. С. 94-129.
- 6 Асылбек М. –А.Х. Тұлғалар мен тарих туралы (мақалалар жинағы). –Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2014. – 480 б.
- 7 М.Асылбеков. Шерханға хат// Жас қазақ. 2008 ж. 8 тамыз
- 8 Нұрпейіс К. /Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. –376 б.
- 9 К.Нұрпейіс. Тарихи шындықты аттап өте алмаған //Егемен Қазақстан, 1997 ж. 8 ақпан.
- 10 К.Нұрпейіс. Тәуелсіз Қазақстан шындық тарихын жазу үшін руссоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет... Әңгімелескен Шолпан Құрманбай //«Айқын», 2006. – 23 мамыр №91 (543)
- 11 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. –Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. Көптомдық
- 12 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 1-кітап. Төрт күлік. – Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. – 240 б.
- 13 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 2-кітап, Іргетас. – Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. – 192 б.
- 14 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 3-кітап. Үш пері. – Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. – 248 б.
- 15 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 4-кітап. Қабырға. – Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. – 248 б.

REFERENCES

- 1 Qozybaev M. Aqtandaqtar aqiqaty [The truth of Aktangdak] //M. Qozybaev. - Almaty: Qazaq universiteti, 1992. - 272 b. [in Kazakh]
- 2 E.V.Tarle i K.I.Chukovskij. Perepiska [Perepiska] // Voprosy istorii. 2006. №1. [in Russian]
- 3 Sidorova L.A. Sovetskie istoriki: dukhovnyj i nauchnyj oblik. Institut rossijskoj istorii Rossijskoj akademii nauk. [Soviet historians: spiritual and scientific form. Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences] – М.: 2017. 248 s. [in Russian]

- 4 Kuresker-galym, akademik S.B. Bayishevтин 100 zhyldygyna oray [On the occasion of the 100th anniversary of the fighter-scientist, academician S.B. Bayishev] /Zhauapty red.: O.Sabden. – Almaty, QR BGM GK (el.nus.), 2011. – 224 b. [in Kazakh]
- 5 Tulepbaev B.A., Yakunin I.V. Organizaciya istoricheskoy nauki i osnovnye napravleniya issledovaniy [Organization of historical science and main directions of research] //Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana. Alma-Ata, 1990. S. 94-129. [in Russian]
- 6 Asylbek M. – A.Kh. Tulgalar men tarikh turaly (maqalalar zhinagy). [About personalities and history (a collection of articles)] – Almaty: Abay atyndagy QazZUPU, «Ulagat» baspasy, 2014. - 480 b. [in Kazakh]
- 7 M.Asylbekov. Sherkhanga khat [A letter to Sherkhan] // Zhas qazaq. 2008 zh. 8 tamyz, [in Kazakh]
- 8 Nurpejis K. [Nurpejis K.] /Bas red. B.Ayagan. – Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasynyn» Bas redakciyasyn, 2007. – 376 b. [in Kazakh]
- 9 K.Nurpejis. Tarikhi shyndyqty attap ote almagan [He could not bypass the historical truth] //Egemen Qazaqstan, 1997 zh. 8 aqpan, [in Kazakh]
- 10 K.Nurpejis. Tauelsiz Qazaqstan shyndyq tarikhyn zhazu ushin russocentrizm ideyasynan tolygymen arylu qazhet... [In order to write the true history of independent Kazakhstan, it is necessary to completely get rid of the idea of Russocentrism...] Angimelesken Sholpan Qurmanbaj //«Ajqyn», 2006. – 23 мамыр №91 (543) [in Kazakh]
- 11 Qojshybaev B. Tunekten oralgan esimder: Tulga zhane tarikh. [Names from the Night: Personality and History] – Almaty: «Rukh-BG» baspasy, 2016. Koptomdyq [in Kazakh]
- 12 Qojshybaev B. Tunekten oralgan esimder: Tulga zhane tarikh. 1-kitap. Tort kulik. [Names from the Night: Personality and History. Book 1. Four runners] – Almaty: «Rukh-BG» baspasy, 2016. - 240 b. [in Kazakh]
- 13 Qojshybaev B. Tunekten oralgan esimder: Tulga zhane tarikh. 2-kitap, Irgetas. [Names from the Night: Personality and History. Book 2, Foundation] – Almaty: «Rukh-BG» baspasy, 2016. – 192 b. [in Kazakh]
- 14 Qojshybaev B. Tunekten oralgan esimder: Tulga zhane tarikh. 3-kitap. Ysh peri. [Names from the Night: Personality and History. Book 3. Three fairies] – Almaty: «Rukh-BG» baspasy, 2016. – 248 b. [in Kazakh]
- 15 Qojshybaev B. Tynekten oralgan esimder: Tulga zhane tarikh. 4-kitap. Qabyrga [Names from the Night: Personality and History. Book 4. Wall] – Almaty: «Rukh-BG» baspasy, 2016. – 248 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 958.4

Салғараев Марат Тұрғанбаевич

PhD, ст. преподаватель

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

Джумадуллаева Асель Нурдуллаевна

кандидат исторических наук, и.о. доцента

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан)

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА СКИФОВ

Аннотация.

После обретения независимости мы все глубже пытаемся познать отечественную историю. В советский период многие исторические события были искажены по идеологическим соображениям. В данный момент отечественные историки стремятся восстановить картину прошлых столетий и даже тысячелетий истории наших предков.

Территория Казахстана издревле было местом зарождения, подъема и расцвета многих крупных держав своего времени. История кочевников и созданных ими политических образований, таких как скифо-саки, сарматы, хунну, тюркские каганаты, тюркешские, огузские, карлукские государства, монгольских улусов, Алтын Орды и Казахского ханства - стала предтечей становления современной государственности на казахстанской земле. В течение нескольких тысячелетий на многих уголках земного шара люди создавали разные цивилизации свойственные своим природным условиям и географической среде. Такие цивилизации как египетская, шумерская, минойская, индская, греческая и прочие, просуществовали в своем развитии с раннебронзовой эпохи по раннежелезный век. Однако, среди этих цивилизаций остается без должного внимания история скифо-саков, населявших огромную территорию Великой Степи. Целью статьи является рассмотреть тактику войны, оружие во внешней политике древних скифов-саков.

Ключевые слова: Ишпакай, Дарий I, Геродот, Иданфирс, Атей, Танаис, Филипп II, Зопирион, Амизок, Токсарис, Мнесипп.

Салғараев Марат Тұрғанбайұлы

PhD, аға оқытушы

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

Жұмадуллаева Әсел Нұрділлақызы

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.)

СКИФТЕРДІҢ СОҒЫС САЯСАТЫ

Андатпа. Тәуелсіздік алғаннан кейін біз отандық тарихты тереңірек білуге тырысамыз. Кеңес дәуірінде көптеген тарихи оқиғалар идеологиялық себептермен бұрмаланған. Қазіргі уақытта отандық тарихшылар біздің ата-бабаларымыздың өткен ғасырлар мен тіпті мыңжылдықтар тарихының бет-пердесін қалпына келтіруге тырысуда.

Қазақстан аумағы ежелден өз заманының көптеген ірі державаларының пайда болу, өрлеу және гүлдену орны болған. Көшпенділер мен олар құрған скиф-сақтар, сарматтар, ғұндар, түркі қағанаттары, Түргеш, оғыз, қарлұқ мемлекеттері, моңғол ұлыстары, Алтын Орда және Қазақ хандығы сияқты саяси құрылымдардың тарихы - Қазақстан жерінде қазіргі мемлекеттіліктің қалыптасуының бастаушысы болды. Бірнеше мыңжылдықтар бойы жер шарының көптеген бұрыштарында адамдар

өздерінің табиғи жағдайлары мен географиялық ортасына тән әртүрлі өркениеттер құрды. Египет, шумер, миной, үнді, грек және басқалары сияқты өркениеттер ерте қола дәуірінен ерте темір дәуіріне дейін дамыды. Алайда, осы өркениеттердің ішінде Ұлы Даланың орасан зор аумағын мекендеген скиф-сақтардың тарихы назардан тыс қалып отыр. Мақаланың мақсаты ежелгі скиф-сақтардың сыртқы саясатындағы соғыс тактикасы, қару-жарақтарын қарастыру болып табылады.

Кілт сөздер: Ишпакай, Дарий I, Геродот, Иданфирс, Атей, Танаис, Филипп II, Зопирион, Амизок, Токсарис, Мнесипп.

Salgarayev M.

PhD, Senior lecturer

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

Jumadullayeva A.

Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan)

MILITARY POLICY OF THE SCYTHIANS

Abstract. After gaining independence, we are trying to learn more and more about the national history. During the Soviet period, many historical events were distorted for ideological reasons. At the moment, Russian historians are trying to restore the picture of the past centuries and even millennia of the history of our ancestors.

The territory of Kazakhstan has long been the place of emergence, rise and prosperity of many major powers of its time. The history of nomads and political structures created by them, such as the Scythian-Saks, Sarmatians, Huns, Turkic kaganates, Turgesh, Oguz, karluq States, Mongolian uluses, the Golden Horde and the Kazakh Khanate, became the progenitor of the formation of modern statehood on the land of Kazakhstan. For several millennia, in many corners of the globe, people have created different civilizations that are characteristic of their natural conditions and geographical environment. Civilizations such as Egyptian, Sumerian, Minoan, Indian, Greek and others developed from the early Bronze Age to the early Iron Age. However, among these civilizations, the history of the Scythian-Saks, who inhabited a huge territory of the Great Steppe, remains unnoticed. The purpose of the article is to consider the tactics, weapons of war in the foreign policy of the ancient Scythian-Saks.

Keywords: Ishpakai, Darius I, Herodotus, Idanfirs, Ateus, Tanais, Philip II, Zopyrion, Amizok, Toxaris, Mnesippus.

Salgarayev M.

Doktora, Kıdemli öğretim görevlisi

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

Jumadullayeva A.

Tarih bilimleri adayı, doçent vekili

Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan şehri)

İSKİTLERİN ASKERİ POLİTİKASI

Özet. Bağımsızlıktan sonra, giderek daha derinden iç tarihi öğrenmeye çalışıyoruz. Sovyet döneminde ideolojik nedenlerle birçok tarihi olay çarpıtıldı. Şu anda yerli tarihçiler, atalarımızın geçmiş yüzyılların ve hatta binlerce yıllık tarihinin resmini restore etmeye çalışıyorlar.

Eski zamanlardan beri Kazakistan toprakları, zamanının birçok büyük gücünün doğduğu, yükseldiği ve geliştiği yerdі. Göçebelerin tarihi ve İskit-Sakalar, Sarmatyalılar, Xiongnu, Türk Kağanlıkları, Tırgeş, Oğuz, Karluk devletleri, Moğol ulusları, Altın Orda ve Kazak Hanlığı gibi yarattıkları siyasi oluşumlar, Kazakistan topraklarında modern devletin oluşumunun öncüsü haline geldi. Birkaç bin yıl boyunca, dünyanın birçok köşesinde insanlar doğal koşullarına ve coğrafi çevrelerine özgü farklı medeniyetler

yarattılar. Mısır, Sümer, Minos, Hint, Yunan ve diğerleri gibi medeniyetler, erken Tunç Çağı'ndan Kar-Demir Çağı'na kadar gelişimlerinde varlığını sürdürdüler. Bununla birlikte, bu medeniyetler arasında, Büyük Bozkırların geniş topraklarında yaşayan İskit sakalarının tarihi yeterince dikkat çekmeden kalmaktadır. Makalenin amacı, eski İskit Sakalarının dış politikasındaki savaş taktiklerini, silahları dikkate almaktır.

Anahtar Kelimeler: Ishpakai, Darius I, Herodot, İdanfirs, Atey, Tanais, Philip II, Zopirion, Amizok, Toksaris, Mnesippus.

Сердце Евразии – это Великая степь от Китайской стены до Карпат, окаймленная с севера полосой Сибирской тайги, а с юга пустынями иранского плоскогорья и оазисами Персии. В древности эту степь греки называли Скифией, персы – Тураном, а китайцы – степью «Северных варваров» – Бэй-ху.

Л.Н.Гумилев [1]

Введение

Искусство введения боя с древности ценилось разными народами. Древние египтяне славились своими воинственными фараонами, карфагенцы – суфетами, римляне – консулами, греки – стратегами и т.д. А как вели свою военную политику скифы? Во многих письменных источниках скифы описываются как воинственный народ, которому никто не мог противостоять. Ведь недаром говорится: «...Если про Кира, сына Камбиза, говорят, что ему первому стали воздвигать поклонение и что от него остался у персов и мидян этот унижительный обычай, то нужно помнить, что этого Кира образумили скифы, люди бедные и независимые, а Дария – другие скифы...» [2, 402]. Под другими скифами древние авторы имели в виду именно скифов (скифский поход Дария I), а не саков.

Когда о воинственных спартанцев писали, что они родившего младенца (мальчика) сначала проверяли на прочность и только после этого возвращали матери (если же мальчик был слаб его выбросили в пропасть), то и скифы имели похожую традицию: «После отрезания пуповины большинство варваров, как например германцы и скифы, а также и некоторые из эллинов опускают младенца в холодную воду ради укрепления и ради того, чтобы младенец, не выносящий охлаждения, но бледнеющий или подвергающийся спазмам, погиб как нестоящий выкармливания...» [2, 362]. Такая традиция скифов объяснима, потому что все скифские воины должны были выдерживать суровые зимы в военных походах. Недаром сохранилось древняя поговорка: «Любовь все преодолевает – и огонь, и воду, и скифский снег» [2, 418].

В современной исторической науке до сих пор имеются некоторые нюансы в изучении скифов. Особенно это касается о прародине скифов, их классовой структуре и некоторых других проблем. Наша работа заключается в дополнении некоторых пробелов в военной политике скифов античными сведениями и работами историков в этой сфере.

Целью данной статьи заключается в следующем:

- выявить особенности скифской военной политики в вооружении скифов и введения военной тактики;
- рассмотреть причины, ход и результаты скифо-персидской и скифо-македонских войн;
- дать оценку скифо-спартанским параллелям;
- рассмотреть рассказ скифа Токсариса.

В ходе работы автором были использованы античные источники Вестника древней истории под главной редакцией Латышева, в котором даются неопределимые работы таких античных авторов как Страбона, Дионисия, Помпея Трога, Курция Руфа и многих других, «История» Геродота в переводе Г.А.Стратановского, где автор использует в основном его четвертую книгу «Мельпомену», множество трудов советских и современных историков, таких как труд Ж.Дюмезиля «Скифы и нарты», где автор рассматривает классовую структуру скифов, работа З.Гасанова «Царские скифы», который придерживается мнения, что прародина скифов в Центральной Азии, военное превосходство скифов в Передней Азии автор прослеживает в работе З.А.Рогозиной «История Ассирии», обильные археологические данные о скифов автор рассмотрел в работе «Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время» под общей редакцией академика Б.А.Рыбакова, Е.В.Черненко в своем труде «Скифо-персидская война» дает подробные сведения об этой войне, вооружение скифов автор рассмотрел из труда А.И.Мелюковой «Вооружение скифов»,

некоторые схожести спартанцев и скифов автор анализирует из работы Л.Г.Печатновой «Формирование Спартанского государства», из работы Н.Зуева «Древняя история» автор рассматривает переселение в Грецию дорийцев или же по другому гераклидов и многие другие.

Скифские походы в Переднюю Азию по античным источникам

Скифы как и спартанцы были воинами, и поэтому не занимались ни земледелием, ни ремесленным производством, ни торговлей. Все необходимое они брали с тех народов, которые этим занимались: «У сарматов, скифов и всех народов, обитающих в северной части понтийского побережья, равным образом, на Острове Хрисее никогда не встречаются ни трапезит, ни ваятель, ни живописец, ни зодчий, ни землемер, ни трагический актер, ни поэт...» [2, 419]. Но это не мешало скифам вести свою политику, чтить свои законы и жить по справедливости. Когда о скифах говорят, что они бедные и независимые, это не значит, что скифы не имели имущество или голодали. Это значит одно, они не имели ничего лишнего, что мешало бы им оставаться воинственными: «...Например кочующие скифы не имеют домов и не занимаются ни земледелием, ни садоводством, но это ничуть не препятствует им управляться справедливо и по законам» [2, 360].

Скифы имели своеобразную тактику боя, которая часто имела успех: «Клинообразный строй больше всего, как слышно, употребляют скифы и фракийцы, перенявшие у скифов...Скифские военные значки представляют собой драконов, развевающихся на шестах соразмерной длины. Они шиваются из цветных лоскутьев, причем головы и все тело вплоть до хвостов делаются наподобие змеиных, как только можно представить страшнее. Выдумка состоит в следующем. Когда кони стоят смирно, видишь только разноцветные лоскутья, свешивающиеся вниз, но при движении они от ветра надуваются так, что делаются очень похожими на названных животных и при быстром движении даже издают свист от сильного дуновения, проходящего сквозь них. Эти значки не только своим видом причиняют удовольствие или ужас, но полезны и для различения атаки и для того, чтобы разные отряды не нападали один на другой» [2, 407]. Именно такая тактика и скорость помогала скифам побеждать своих врагов, что касается быстрых движений скифы никогда не использовали доспехи или латы: «Скифы, не имея доспехов и имея лошадей без доспехов...» [2, 406].

Первые упоминания о скифах в ассирийских источниках относятся ко второй половине VII века до н.э., где прослеживаются события связанные с царем скифов Ишпакае, выступивший против самой Ассирии [3, 33]. Из истории известно, что скифы доходили до Передней Азии и даже до Египта: «...Мегасфен говорит... что скифский царь Иданфирс, устремившись из Скифии, подчинил себе много народов в Азии и совершил победоносное нашествие даже на землю египтян...» [2, 406]. Есть достоверные данные о царских скифах во главе с Мадиесом, который вторгся в Мидию: «Киаксару не удалось силой прогнать варваров, засевших у него в Мидии, и он прибег к хитрости. Предание гласит, что он и его приближенные пригласили Мадия и большинство скифов на большой пир, напоили их пьяными, да тут же и перерезали.» [4, 473].

По сравнению с другими цивилизациями, как например греки (за исключением спартанцев) и римляне, скифов на войну вели сами цари. Это еще раз доказывает, что у скифов выражалась военная демократия, основанная на обычной примитивной монархии.

В одном из писем Аристокрит дает сведения о том, что скифский царь грозит византийскому демосу захватом, видимо не платившему во-время дань: «Царь скифов Атей демосу византийцев: не вредите моим доходам, чтобы мои кобылицы не пили вашей воды» [2, 422].

В течении 28 лет скифы оставались гегемонами всей Передней Азией, включая Кавказские территории и Малую Азию. По Геродоту время гегемонии и наилучшего расцвета скифов считается дата между падением Ниневии в 612 г. до н.э. (столицы Ассирии) и заключением мира между Мидией и Лидией в 585 г. до н.э. [3, 33]. Таким образом, почти все скифские цари были не только монархами, но и военными стратегами.

Теперь рассмотрим более подробно войну скифов с Дарием I и А.Македонским.

Скифо-персидская война

Причины войны

Что касается «Скифского похода Дария I», войско Дария I отличалось храбростью, но когда приходилось воевать с кочевниками, поданные персидского царя противились этой войне: «Дарий заставлял своих подданных вести трудные и опасные войны, как, например, против скифов и против афинян» [2, 359].

Последние исследования утверждают, что поход персов против скифов произошло в 515 году до н.э. Причины похода у Дария были веские. Геродот определял причины похода таким образом: «...Дарий возымел желание наказать скифов за то, что они первыми учинили обиду вторжением в Мидию и поражением в битве сопротивляющихся мидийцев» [5, 11].

Советские исследователи, в свое время, выдвигали несколько причин похода. Одна из них стремление Дария распространить власть Персидской империи на весь культурный мир, в частности подчинить черноморские колонии греков и тем самым захватить контроль над черноморской торговлей, в особенности над поступлением необходимого Греции скифского хлеба [5, 11].

Другая версия причины похода это в продвижении Дария на Восток и в захвате им проливов, чтобы обеспечить себе удобный плацдарм для дальнейшего нападения на Грецию [5, 13]. Еще одну версию причины похода советские ученые рассматривали в грандиозном предприятии Дария попытку пройти огнем и мечом по наиболее глубоким тылам Скифии и выйти в Среднюю Азию с севера-запада, раз и навсегда сокрушив мощь своих грозных северо-восточных врагов (имеется в виду азиатских скифов т.е. саков) и завершив консолидацию северной границы империи [5, 13]. Эта версия больше всего подходит к действительности. Ведь недаром Дарий поначалу желал уничтожить единственный путь обратно в Персию мост через Дунай после переправы персидских войск. Значит, что в планах Дария был умысел возвратиться на территорию империи другим путем, сухопутным или речным.

Совсем иные причины похода рассматривают зарубежные исследователи. К примеру, Дж.Камерон одной из причин называет стремление Дария обеспечить западные районы своей империи зерном, поступавшим из глубин Скифии. Но главной задачей является захват скифского золота и серебра. Другой ученый Балсер указывает, что целью Дария при осуществлении скифской кампании было не установление контроля над Фракией и Скифией, не подавление скифских племен, а получение золота либо как контрибуции, либо как трофея [5, 15]. В любом случае этот поход был бы осуществлен царем Персии, потому, что кочевые племена всегда нарушали границы империи. И потому, после того как Дарию не удалось проломиться дальше Средней Азии вглубь на Север (на территорию нынешнего Казахстана), решил завоевать его с другой стороны т.е. наоборот с Севера на юг.

Силы сторон

Что касается силы сторон, опять же имеются разногласия ученых с данными Геродота. Многие античные авторы ссылаясь на Геродота дают ошеломляющую цифру войскам Дария. Сам Геродот в своем труде оценивает войско персов в 700 тысяч вооруженных воинов, включая конницу, а флот насчитывает в 600 кораблей. В такой статистике необходимо учесть личную ненависть греков и самого Геродота к персам, которые часто пытались завоевать греческие земли. Думается, что Геродот хотел подчеркнуть превосходство греков над персами. А к скифам античные авторы выражали симпатию как к народу, которые желали независимости и не хотели подчиниться власти Дария. Ведь недаром, такие античные авторы как Гесиод и Гомер, да и многие другие называли этих кочевников справедливыми и гостеприимными.

Г.Дельбрюк, взяв за основу требования германского устава конца XIX века, по которым пехота численностью в 30 000 солдат на марше растягивался на 21 км, высчитал войско Дария при походе в Скифию, численностью в 700 тысяч воинов, на расстояние в 500 км при следовании одной колонной. При движении несколькими параллельными колоннами протяженность их была бы несколько меньшей. В любом случае протяженность войск была не правдоподобной. Нужно учесть и то обстоятельство, что прокормить такое количество воинов и обеспечить коней, ослов и быков обозом фуражом очень трудно.

По данным Геродота, минимальная норма дневного пайка на одного воина равнялась одному хенику пшеницы – чуть больше 1л. Это равняется 700 тысяч литрам в день на все войско, а если на весь срок похода (60 дней) насчитывает 42 тысяч тонн зерна. Для перевозки лишь зерна, исходя из нормы на одну повозку 25-30 пудов, понадобилось бы 100 тысяч повозок. Учитывая, что обоз должен был везти не только продовольствие, количество повозок должно было быть еще больше.

Геродотом, видимо, было преувеличено и число персидских кораблей. Если даже сравнить персидские корабли по типу с греческими небольшими боевыми триерами число воинов персидского флота насчитывает нереальные цифры. На триере помещалось до 170 гребцов и 40 воинов, общая численность экипажа одного корабля доходила до 200 человек. Таким образом, численность экипажа

флота из 600 судов, по самым минимальным подсчетам, достигала свыше 100 тысяч человек (точнее 120 тысяч человек). Это еще не учитываю, что большинство кораблей были транспортными и имели уже более габаритные размеры, чем боевые и гребцов требовалось намного больше [5, 18-19].

Что касается силы войск скифов есть достоверные источники о численности населения. По одной из переписи скифов, царь по имени Ариант пожелал узнать численность скифов. По его приказу каждый скиф должен был принести по одному наконечнику стрелы. Ариант повелел из множество собранных наконечников отлить медный сосуд и выставить в Эксампее. Сосуд был толщиной в шесть пальцев и вместимостью более 600 амфор, т.е. 24 тыс.л. (1 амфора равнялась 40л.). Численность скифской армии современные исследователи выводят из всего населения (1/5), которую, в свою очередь, высчитывают из потенциала экологической среды Северного Причерноморья (от 678 тыс. до 1 млн.чел.), что дает цифру 136-200 тыс. воинов [6].

Ход войны

Как бы не преувеличивал Геродот численность войска персов, в любом случае войско скифов уступало по своей численности персам. Поэтому, после того как скифы узнали, что Дарий перешел по мосту на их материк и направляется к их землям, они решили сообщить об этом всем племенам и народам Северного Причерноморья для общего сбора против тирана. После сообщения скифов цари многих племен собрались для совета. Цари гелонов, будинов, и савроматов решили объединиться со скифами, а цари агафирсов, невров, андрофагов, меланхленов и тавров дали отрицательный ответ.

Не все народы объединились против Дария, поэтому скифам пришлось разделить свои силы на три части, возглавляли их Иданфирс, Скопасис и Таксакис. Но последнее решение оставалось за Иданфирсом. Первый отряд скифов во главе с царем Скопасисом, объединившись с савроматами пошел вдоль берега моря, отступая к Танаису. Отступая от персов они засыпали по пути колодцы и источники, сжигали растительность. Две другие части царских скифов под началом Иданфирса и Таксакиса в союзе с гелонами и будинами отступали на север, идя на расстояние одного дня пути от персов [7, 106].

Скифы применили против персов иную тактику, путем бегства внутрь своих степей, уводя своих врагов все глубже в тыл: «Персы в походе на скифов, как казалось, потерпели неудачу, потому, что не могли найти их...Не говорю о скифах, как они победили бегством (персов)...» [2, 423]. Такой способ победы фактически был без потерь для скифов: «Скифы посылали ему (Дарию I) в тыл людей, чтобы сжигать хлеб и деревья. Это послужило Дарию и к добру и к худу; к добру потому, что когда все было сожжено на дороге он, следуя по этим признакам, нашел место, где были его корабли; а к худу потому, что возвращаясь из погони за скифами, он не имел съестных припасов или места, где мог бы остановиться, ибо скифы все выжгли» [2, 425]. Что еще хуже, раненные от стрел скифов воины не могли выжить, потому, что скифы намазывали острие своих стрел ядом [2, 425].

По приказу Скопасиса один из его отрядов отправляется к ионянам, которые по приказу Дария стерегли мост на Дунае. В результате переговоров ионяне согласились после шестидесяти дней оставить охрану моста. Остальные отряды остались на месте и продолжали атаковать отдельные отряды персов, уходившие за продовольствием.

Скифская конница всегда обращала персидскую в бегство. Но у персов была прекрасная регулярная пехота, которая всячески успешно разбивала атаку скифов. Геродот отмечает, что в земле скифов совсем не водились ослы и муллы, наверное из-за суровости погоды в этих местах. А у персов грузовыми животными были именно они. Скифские кони, раньше не встречавшие ослов и муллов боялись их вида и крика и обращались в бегство [7, 107-108].

После долгого истощения и бесцельной погони Дарий посылает к скифскому царю Иданфирсу посла с такими словами: «Странный ты человек! Зачем ты все бегаешь? Если ты боишься меня, то остановись и дай битву; а если сознаешь, что я сильнее тебя, то покорись, пришли земли и воды и признай меня своим господином!» [8, 218]. Через персидского посла Иданфирс передал царю Дарию такой ответ: «Перс, знай, что таков мой обычай! Никогда я не боялся кого бы то ни было, еще ни от кого не бегал, я и теперь не бегаю, а веду свою обычную жизнь, как и в мирное время. Битвы я не принимаю, потому, что у нас, скифов, нет ни городов, ни домов, которые нужно было бы защищать; у нас есть только могилы наших предков; попробуй коснуться их, тогда ты увидишь, будут ли скифы сражаться! Господами своими я признаю одних только богов, а вместо дани, которой ты требуешь, вместо воды и земли, скоро жди от меня других даров! А за то, что назвал себя моим владыкой, ты мне еще дорого заплатишь» [8, 219].

Дарий не долго ждал и вскоре от Иданфирса пришли подарки: птица, мышь, лягушка и пять стрел. Поначалу Дарий принял эти дары как знаки покорности со стороны скифов, что они отдают себя в его власть и приносят ему (в знак покорности) землю и воду, так как мышь живет в земле и питается ее плодами, лягушка обитает в воде, птица же больше всего похожа по быстроте на коня, а стрелы означают, что скифы отказываются от сопротивления. Но один из подчиненных Дария по имени Гобрий объяснил это по иному. Скифы этими дарами хотели сказать следующее: «Персы, если вы не умеете летать, подобно птицам, прятаться в норы, подобно мышам, прыгать в болото, подобно лягушкам, то вы все погибнете от наших стрел!» [8, 220].

Но великий царь не утратился таких угроз и вступил в страну могил. Со всех сторон армию Дария окружили скифские войска. Дарий был сильно удивлен такому количеству воинов у скифов. Теперь Дарий не решался вступить с ними в битву и, оставив все лишнее: обозы с провиантом, всех больных и раненных начал отступление к мосту у Дуная. К счастью Дария, греки не пошли на поводу у скифов и сохранили мост. Дарий и меньшая часть войска была спасена. Скифский царь Иданфирс убеждал ионийских тиранов разрушить мост на Истре и удалиться, когда же они не захотели сделать это, вследствие верности Дарию, он назвал их хорошими и неубегающими рабами.

Результаты войны

Неудачный поход Дария обошелся для него очень дорого. Помимо того, что он потерял множество храбрых воинов, так же был нанесен большой моральный урон его войску, так как до этого персидская империя ни разу не была побеждена.

Совсем наоборот эта война отразилась на скифов. После победы над персами скифы упрочили свое положение. Последовавшие после этого походы скифских племен в глубь Лесостепей и разгром многих лесостепных городищ знаменовали собой подчинение многих племен, а так же способствовали консолидации всей Скифией [5, 114].

Скифо-македонские войны

Война Атея с Филиппом II

Скифо-македонские противоречия начались еще между отцом А.Македонского Филиппом II и скифским царем Атеем. Именно Атей из скифских царей успешно вел военную политику на западе от Истра. С его именем связано основание скифского рабовладельческого государства. Именно он впервые начал чеканить свои скифские монеты со своим изображением на коне с луком.

Поначалу отношения между молодым еще в то время Филиппом и 90-летним Атеем были дружественные. Конфликт между царями произошел лишь тогда, когда Атей выступил против истрианов и ход войны был не в его пользу. Тогда Атей попросил помощи у Филиппа. Филипп согласился помочь скифам при условии, что Атей после своей кончины признает его наследником своего царства. Но в это время скончался царь истриан и война на этом закончилась. Атей дал Филиппу утвердительный ответ, что у него есть свой сын и в наследниках не нуждается.

Дальнейшие переговоры так же были не уступчивы со стороны Атея. В любом случае Филипп в скором будущем собирался в поход за Дунай. В 339, году до н.э. произошло сражение между скифами и македонцами. Атей терпит поражение, а сам погибает. По имеющимся данным, Филипп захватил в плен 20 тысяч женщин и детей, угнал столько же лошадей и множество скота.

Время правления Атея было периодом наибольшего расцвета скифской державы, наибольшего ее могущества. Смерть Атея и поражение в войне – начало упадка. Филипп в скором времени завоевал всю Грецию и уже собирался войной против персов, но в 336 году он погибает. В его будущих планах не было завоевание всей Скифией. Но через 8 лет после сражения Филиппа и Атея А.Македонский совершил попытку завоевать скифские земли, но итоги этой войны произошли по иному [7, 112].

Античные данные о том, что самого Александра не было в скифских землях

Теперь проследим походы А.Македонского, который считал, что победил как азиатских так и европейских скифов: «(Слова Александра)...я дошел до Индии, сделал Океан границей своих владений...и, перейдя через Танаис, победил в большой конной битве скифов, далеко не ничтожных противников» [2, 427]. Во-первых под Танаисом Александр имел ввиду Яксарт (Сырдария), то есть конная битва, которую он вел был не со скифами, а с саками. Во-вторых Александр так и не сумел захватить земли северо-восточнее Яксарта. В-третьих Александра вообще не было на землях европейских скифов. Потверждению этому служит приказ самого Александра строить корабли на Гирканском (Каспийском) море для ее исследования: «Затем (Александр) послал в Гирканию

Гераклида, сына Аргея с кораблестроителями, приказав ему нарубить леса на Гирканских горах и настроить длинных кораблей крытых и некрытых по эллинскому образцу: ему хотелось исследовать с каким морем соединяется и это море...Это самые большие реки (Окс, Яксарт, Аракс); но кроме того есть много и других их притоков или таких рек, которые сами впадают в это море, одни уже известные сподвижникам Александра, обошедшим эти страны, а другие, по всей вероятности, на той стороне залива (в землях кочевых скифов), которая совершенно не известна» [2, 359]. А. Македонский не сумел завоевать те самые земли саков, лежащие к северо-востоку от Яксарта, а когда он решил пойти на земли европейских скифов получил такой ответ: «Знай, что мы получили дары: упряжку быков, плуг, копьё, стрелу, чашу. Мы пользуемся ими вместе со своими друзьями и против врагов. Своим друзьям мы даем плоды, добытые трудом быков, с ними же вместе мы пользуемся чашей, возливая вино богам; врагов мы поражаем издали стрелой, вблизи - копьем» [9, 133-134].

Поход Зопириона его последствия

Некоторые сведения сообщают, что А.Македонский желал возвратиться на Родину, т.е. в Македонию перейдя реку Истр через скифские земли. Он предполагал, что если его отец смог победить сильного царя Атея, то он без труда одолеет уже переживающие свой упадок скифов. Во-первых, причина поражения Атея была в устарении введения боя по сравнению с македонской армией. Во-вторых, хотя скифы и переживали упадок в классовом и экономическом отношениях, военный потенциал оставался сильным, как тогда, когда смогли победить самого Дария. Ошибка Александра по отношению к скифам не осталась без последствий. В 331 году до н.э. Зопирион с 30 тысячной армией был разбит скифами. Причина тому: во-первых, Александр, хоть и посылал к скифам своих послов для уточнения сил скифов, их данные были не точные, во-вторых, не знание климата и погоды в скифских землях, в-третьих, отправка в поход к скифам бездарного полководца Зопириона с 30 тысячным войском, который до этого ни разу не выступал против кочевников. Потеря 30 тысячной армией явилось для Александра катастрофой. Есть достоверные сообщения, что Александр в одной из битв со Спитаменом в Средней Азии потерял 2000 тысячи воинов и потому всячески пытался скрыть этот позор от истории. Не удивительно представить себе гнев Александра, когда ему сообщили, что Зопирион потерпел поражение. Как утверждают античные данные походы А.Македонского против кочевников всегда были неудачными для македонцев.

Идентификация спартанцев со скифами

До сегодняшнего дня было немало попыток идентификации скифов с тюрками и даже с греками (*со спартанцами – М.С.*). К примеру такие работы как «Тюрки в доистории» О.Сулейменова, «Древние эпосы и легенды» А.Маргулана, «Шлем» Т.Журтбаева, «Царские скифы» З.Гасанова, сборники трудов античных авторов Латышева и пр. приводят множество фактов и источников по этой проблеме.

Рассматривая именно эти и другие труды, выявляются попытки идентифицировать скифов со спартанцами и казаками. Идентификацию двух исторических прототипов будем проводить путем исследования их языка, антропологии, традиций, этнографии и легенд.

А теперь проследим один из событий в истории древней Греции. В XI-IX вв. до н.э. на территории Греции происходит нашествие дорийцев. Никто не смог противостоять им. Дорийцы смогли добраться до самой южной части Греции Пелопоннеса, резко отличающееся от остальной Греции своим плодородием. Здесь они создали ряд государств, среди которых резко выделялась Спарта. Спарта в свою очередь резко отличалась от всех греческих государств и полисов своей структурой общества и формой государства. Если в греческих государствах уже с VII века до н.э. сложилась рабовладельческая демократия, то в спартанском обществе преобладала олигархия с монархической формой [10, 47].

Если верить второй версии о происхождении скифов, где Геродот в своей четвертой книге утверждает, что скифы потомки Геракла, то теоретически можно утверждать, что дорийцы и были скифами, которые прибыли сюда из-за Северного Причерноморья. Недаром греки называли дорийцев потомками Геракла из-за их внешности. Утверждению этому служит не только легенда о Геракле, но другие схожести [10, 47].

Вывод обычный, теоретически дорьян или «гераклидов» можно отождествлять со скифами. Даже сравнивая спартанцев и скифов можно выделить много сходств нежели различий.

Во-первых, оба прототипа знали морское дело;

Во-вторых, у обоих прототипов основным оружием ближнего боя был короткий меч (археологические данные подтверждают близкую схожесть скифских и спартанских мечей);

В-третьих, у обоих прототипов форма правления - монархия с властью царя: «Роды древних царей и военачальников у дорийцев оставались во главе народов...» [11, 61] (в других греческих полисах уже в то время была утверждена рабовладельческая демократия);

В-четвертых, у обоих прототипов резко выделялась военная демократия: «Дорийцы, в покоряемой ими стране, жили как в военном стане» [12, 61];

В-пятых, антропология обоих прототипов, недаром греки называли дорийцев из-за их внешности и схожести потомками Геракла: «Самое древнее упоминание о дорийском переселении встречается у поэта Тиртея (фр. 2 Диль). Он говорит о нем очень кратко как о событии, всем хорошо известном, и называет спартанцев потомками Геракла.» [13, 6].

В-шестых, если верить рассуждениям Геродота и скифы и спартанцы вели особый способ рабовладения. Население завоеванных территорий превращались в рабов спартиат и не имели полноправного положения, т.е. илоты, поработанные местные эллины, обеспечивали спартиат всем необходимым. Точно так же у скифов поработанное население придерживалось такого же обращения [14, 187-188. IV, 2-4].

В -седьмых, схожие у обоих прототипов религиозные представления. Во-первых, параллелизм погребальных обычаев у скифов и спартанцев. Во-вторых, знаменитый спартанский культ Артемиды-Орфии имел таврическое происхождение. По сообщениям античных авторов данный культ определяется как скифский. Храм Артемиды-Орфии по другому называлось Лимнеем (Болотным). Здесь хранилось изображение богини, скорее всего, в виде вырезанного деревянного идола. Лаконская версия гласит о происхождении этой реликвии, что скульптуру похитили из Тавриды Орест и Ифигения. Орест принес ее в Спарту, когда он был здесь царем. В-третьих, схожесть в приношении жертв. Оракул повелевал орошать алтарь Артемиды человеческой кровью. Как нам известно, человеческие жертвоприношения приносили и скифы. Поначалу спартанцы приносили в жертву того человека, кого определит жребий, но со времен Ликурга убийство заменилось бичеванием эфебов. В-четвертых, таврическую богиню в Спарте называли не только Орфией, она носила еще одно название – Лигодесма, что в переводе означает «Связанные ивовыми прутьями». Геродот в своей четвертой книге рассказывал о том, что скифские прорицатели для гаданий использовали большое количество ивовых прутьев, которые для них приносили в огромных связках» [15, 7-24.].

В-восьмых, если скифы избирали своих царей путем крика толпы, как излагают сведения Помпония Мела, такой же способ был известен и у спартанцев при избирании геронтов в Герусию [16, 115-117].

В-девятых, спартанцы родившего младенца (мальчика) сначала проверяли на прочность и только после этого возвращали матери (если же мальчик был слаб его выбросали в пропасть). Скифы имели похожую традицию, родившегося младенца опускали в холодную воду для проверки прочности [2, 362].

В-десятых, названия народов «дорийцы» восходит от имени местности Дора, хотя местные древние греки называли их «данайцами». Этих же народов в Палестине называли «филистимлянами» (кстати от этого имени происходит название этой страны), в Ассирии – «мушками», а в Египте – «народами моря». По греческим преданиям (подробно в гомеровской «Иллиаде») дорийцев в Троянской войне возглавлял герой Ахиллес. Для дорийцев было характерно создавать насыпные курганы над остатками погребального костра, в которых встречаются оружие из железа. Исторические факты свидетельствуют о том, что дорийцы (они же данайцы) вторглись не только в Грецию. Степные племена, возглавляемый скифским царем Данаем (Танай), за именем которого скрывается наименование правящего рода дорийцев, в XIII веке до н.э. под названием «народы моря» вторгаются в Египет и Малую Азию. «Троянский конь», подаренный перед разрушением Трои царю Приаму, следует считать символом степных народов, которые распространили в Европе и в других частях Азии конное войско [17, 52-54]. Недаром с тех времен осталось выражение: «Бойтесь данайцев дары приносящих» (Гомер «Иллиада»). Таким образом этот исторический факт так же обосновывает идентификацию спартанцев со скифами.

В-одинадцатых, само название «Спарта», которая не имеет никаких греческих аналогов и значений. Это имя упоминается в истории Боспорского царства, где правила династия Спартакидов. Значится, что это слово уходит далеко за пределы греческого мира вглубь скифских земель. Предводитель грандиозного восстания Спартак по происхождению был скифом, точнее боспорским царевичем из династии Спартакидов, который доказал, что степные народы никогда не были рабами и не будут доживать в неволе [18].

В-двенадцатых, сильная враждебность скифов и спартанцев к персам. Ведь, как известно, еще в древности скифы возненавидели их и сумели подчинить многие иранские народы на территории Передней Азии и в течении 28 лет удерживали владычество над ними. Кроме этого персидские походы против скифов и саков (Кир, Дарий I) подтверждение этому. Ведь главным мотивом всех этих походов было в первую очередь месть за своих праотцов. Спартанцы тоже в свою очередь враждовали с персами. Если к другим греческим городам и государствам (с рабовладельческо-демократическим устройством) спартанцы лишь проявляли неприязнь, то к персидским царям сильное отвращение, как к трусливым и недостойным врагам. Кроме этого в битве при Фермопилах спартанцы могли и не выступить против многочисленных войск Ксеркса, так как целью Ксеркса были не спартанские территории, а путь к Афинам. Но несмотря на это малочисленное спартанское войско под началом Леонида пытается удержать Ксеркса.

Таким образом сходство между двумя прототипами проявляется не только в материальной и социально-экономической и военной сфере, но и в идеологическом противостоянии в Азии древних двух политических систем: между Тураном и Ираном.

Но это лишь теоретические высказывания, основанное лишь на мифе, рассказанный нам Геродотом и прочих античных историков и идентификации некоторых особенностей, встречающиеся лишь у этих прототипов. Но если эти авторы теоретически правы, и в будущем археологические данные подтвердят эту версию, то это значит, что древние прототюрки (скифы) смогли создать на территории Пелопоннеса государство, которое стало в свое время гегемоном всей Греции.

Античные авторы о непобедимости скифов

Точно так же есть сведения о том, что скифы участвовали в Троянской войне. Эта война датируется XIII веком до н.э., но их описывают не как скифы, а как доителей кобылиц: «...а сам (Зевс) обратил вспять сияющие очи, глядя прочь, на землю коневодов фракийцев, сражавшихся врукопашную мисийцев и дивных доителей кобылиц млекоедов, и абиев, справедливейших из людей» [19, 7]. У Гомера в «Илиаде» имеются описания скифов под названиями «голоктофагов» (пожиратели лошадей), «гиппомолгов» (млекоедов) и «абиев» (лучников). По этим названиям Гомер имел ввиду именно скифов, резко отличавшихся от других народов: «...эти эпитеты настолько точно характеризуют некоторые отличительные черты этнографического облика номадов-коневодов скифского типа, что трудно сомневаться в том, что Гомер имел здесь в виду именно их» [19, 12].

Нам известно множество скифских царей, отличившихся своей внешней политикой, захватывая территории других народов далеко от Родины, такие как Таргитай, Колак, Паргатау, Мадис и др. Среди них скифский царь Иданфирс своей доблестью знаменит на равне с другими не менее знаменитыми правителями: «...Великий царь царей Зевс, как общий попечитель и отец людей и богов... царя мужественного, человеколюбивого, благосклонного к поданным, уважающего добродетель и старающегося о том, чтобы не показаться хуже кого-нибудь из хороших людей, а не справедливых заставляющего раскаиваться и помогающего слабым, из уважения к его доблести по большей части до старости, как это мы знаем о Кире, Дейоке Мидийском, Иданфирсе Скифском, Левконе, многих царях лакедонских и некоторых из прежних египетских» [2, 434].

Но в связи с чем скифы, в частности, добивались победы над своими врагами? Отец истории Геродот дает сведения о военном искусстве скифов: «Среди всех известных нам народов только скифы обладают одним, но зато самым важным для человеческой жизни искусством». Точно так же скифов восхваляет и Фукидид: «С этим последним (скифским) не только не могут сравниться европейские царства, но даже в Азии нет народа, который мог бы один на один противостоять скифам, если все они будут единомышленными...» [20, 27].

По утверждению Геродота скифы в мирное время ничем не отличались от обычных людей. Они поклонялись своим богам, почитали старших, у них были любимые поэты и писатели, были очень гостеприимными. Когда дело касалось войны скифские воины были одержимы победой. Когда

скифский воин убивал первого своего врага, он пил его кровь, а отрубленные головы убитых врагов приносил царю. Лишь после этого он считался полноправным членом своего клана. Из черепов побежденных врагов скифы изготавливали чаши для питья. Кожу с головы убитого врага сдирали и делали из нее чехлы для колчанов и полотенца для рук [20, 28].

Скифское вооружение и военная тактика

Кроме скифской стратегии необходимо остановиться над вооружением скифских воинов. Основным оружием скифов для наступления был лук со стрелами. Скифские луки, по своей структуре, резко отличались от луков других народов. Они были сложными, для его изготовления использовали не только деревянный материал, но и детали из коры, рога, кости и даже сухожилий. Объем лука был небольшой, примерно 80-90 см. Он мог помещаться в гориты, специальные футляры, где помимо лука помещались и стрелы. Отличием горитов от колчан было в том, что его носили на переднем бедре. Но помимо горитов использовали и колчан, куда помещались только стрелы, число которых доходило от 50-60 и более, и даже иногда до 200 [3, 92].

Вторым широко распространенным видом наступательного оружия скифов было копье. Его применяли как в конном так и в пешем бою. Копье выполняло две функции воина: колющее и метательное. Конники использовали для метания копья длиной 1,7-2,2 м, пешие воины – 2,5-3м. Таким образом пешие воины своим длинным копьем могли легко достать врага даже на коне. Кроме стрел и копий скифы часто использовали дротики. По своей структуре они были просты. Дротики использовали главным образом конные воины. По сравнению с копьями они выполняли лишь метательную функцию [3, 93].

Главным поражающим оружием конных и пеших скифов были железные мечи и кинжалы. Формы мечей и кинжалов были одинаковы и отличались лишь размерами. Скифы часто использовали короткие мечи длиной 50-70 см. и реже длинные длиной до 1 м и более. Кинжалы имели длину 30-40 см. Скифские мечи отличались от греческих и прочих мечей не только длиной, но и лезвием с обеих сторон. Носили скифы свои мечи и кинжалы в деревянных ножнах, обтянутых кожей. Специальным приспособлением они прикреплялись к поясу у правого бока воина. Мечи и кинжалы имелись лишь у дружинников и скифской знати [3, 94].

Скифы внедрили в коневодство систему селекционирования, тем самым получали более крупных и выносливых коней. Именно скифы изобрели кожаные доспехи с металлическими или золотыми пластинками, а так же первое седло, позволяющее свободную езду на спине коня, а не на бедрах, как было до этого [20, 28].

Дополнительно к кинжалам и мечам скифы использовали топоры и секиры. Хотя у Геродота всего лишь дважды встречается секира: первый раз – при обряде, когда секира опускалась в чашу с вином и кровью при заключении клятвенного договора; второй раз при описании скифского варианта легенды о происхождении скифов. Боевой топор входит в число священных даров, упавших с неба, археологические данные доказывают, что эти оружия скифы использовали очень часто. Кроме того, на предметах греческой торетивтики, связанных со скифами, и на воронежском сосуде в руках трех из шести скифов имеется по боевому топору [21, 65].

Малое значение имела скифская праща. Античные авторы не оставили никаких описаний об этом оружии. Точно так же нет никаких изображений. Лишь данные археологии доказывают об употреблении пращи скифами лишь в редких случаях потому, что найденные в погребениях, курганах и городищах пращевые камни имеют ограниченное число [21, 68].

Боевым одением скифов служили панцири. Они были двух видов. Часто использовали панцири, сделанные целиком из металлических пластинок или чешуек, напоминающие раннесредневековые славянские кольчуги и поэтому обычно называемые чешуйчатыми. Второй вид панцирей были кожаные лишь с металлическими нагрудниками. Их легкий вес удваивал быстроту скифских воинов как в конном так и в пешем бою [21, 69].

Военный головной убор составлял шлем горшкообразной формы с выемкой спереди для верхней части лица и отверстиями для прикрепления нащечников. Аналогов такому шлему не находят ни в Греции, ни на Иранском Востоке [21, 76].

И самое последнее, у скифов имелись щиты. Остатки щитов в курганах скифов-воинов встречаются редко. Это объясняется тем, что щиты возделывались в основном из дерева и кожи и не смогли сохраниться до наших дней, хотя на изображениях этот вид защитного вооружения встречается гораздо чаще остальных. Изображения и античные письменные источники

свидетельствуют о существовании у скифов разных щитов как по размеру так и по виду: овальные, квадратные, прямоугольные и т.д [21, 78].

Рассказы Токсариса о героических подвигах и дружбе скифов

Воинственность скифов прослеживается и в рассказе Токсариса о дружбе скифов. В разговоре с Мнесиппом Токсарис рассказывает ему несколько историй о дружбе, которые потрясли этого грека: «...Я расскажу тебе о многих убийствах, войнах и случаях смерти за друзей, чтобы ты знал, как ничтожны ваши подвиги в сравнении со скифскими...У нас ведутся постоянные войны, мы или сами нападаем на других, или выдерживаем нападения, или вступаем в схватки из-за пастбищ и добычи; а тут-то именно и нужны хорошие друзья. Поэтому мы и заключаем самую крепкую дружбу, считая ее единственным непобедимым и несокрушимым оружием» [2, 435].

Токсарис начал свой рассказ с истории о дружбе Дандамиса с Амизоком, где в схватке с савроматами Амизок был уведен в плен. Услышав, что его друг попал в плен Дандамис тотчас же при всех своих сородичей переплыв реку идет к своим врагам и со словом «зириин» (выкуп) просит освободить его друга. Для выкупа у Дандамиса не было ничего, а когда они попросили его глаза, Дандамис тотчас же позволяет им выколоть их. Этот случай ободрило всех скифов и напугало савроматов. В ту же ночь они отступили. Амизок, так же преданный своему другу, не хотел оставаться зрячим при слепом Дандамисе и ослепляет самого себя [2, 436].

Второй рассказ Токсариса был о друзьях Белитте и Басте, где на охоте лев нападает на Басту и уже собирався убить его как Белитта соскочив с коня берет льва на себя и погибает от его укусов, но успев ударить его мечом [2, 436-440].

Третий рассказ Токсариса о скифской дружбе был о Макенте, Лонхате и Арсакоме, где Арсаком влюбляется в Мазею, дочь боспорского царя Левканора. Царь не хотел отдавать свою дочь бедному скифу, и поэтому друзья Арсакома Макент и Лонхат помогают ему в этом [2, 440].

Последний рассказ Токсариса был о подвиге, совершенный Абавхом, который однажды пришел в город борисфенитов с женой и двумя детьми: грудного мальчика и семилетней дочери. Вместе с ними был его друг Гиндан, раненный в результате нападения разбойников во время пути. Ночью во время сна в доме случился сильный пожар, все выходы были отрезаны, пламя охватило весь дом. Абавх вместо того чтобы спасти своих детей и жену, бросился спасать своего раненого друга Гиндана. Женщине со своими детьми самим едва удалось спастись от пожара, хотя жена Абавха и получила небольшие ожоги [2, 440].

Заключение

Таким образом, скифы путем военного движения и кочевому укладу жизни одними из первых в истории человечества являлись посредниками и связывающим звеном между Европой и Азией [20, 24-25], Северным Причерноморьем и Ираном. Если скифов от исконных эллинов разделял лишь Истр (Дунай) и фракийские степи, то от персов разделял Кавказ, где скифы в течении многих столетий имели владычество. Как мы замечаем из слов Токсариса, даже в дружбе скифы проявляли свою воинственность и мужество. Таким образом, по утверждению многих античных авторов, скифы фактически были непобедимы. Ни греки, ни персы ни другие народы не могли завоевать эти кочевые племена. Скифы считаются единственными номадами античности, которые не только могли отстоять свою территорию, но и в свое время стали гегемонами в Северном Причерноморье до Фракии, в Передней Азии, Малой Азии и на Кавказе.

Использованная литература:

1. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. С.-Петербург, 2002.
2. Вестник древней истории. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Издательство Академии наук СССР, 1948.
3. Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Под общей редакцией академика Рыбакова Б.А. М., 1989.
4. Рогозина З.А. История Ассирии. С.-Петербург, 1902.
5. Черненко Е.В. Скифо-персидская война. Киев, 1984.
6. Сланов А.А. Численность армий иранских народов древности// Теория и практика общественного развития (2014, №3.).
7. Смирнов А.П. Скифы. М., 1966.
8. Стратановский Г.А. Геродот. История. Книга IV. М., 2004.

9. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Перевод с франц. Алмазовой А.З. М., 1990.
10. Зулпыхарова Э.У., Салгараев М.Т. Актуальные проблемы исследования истории скифов по трудам Геродота // От Тюркского Эля к Казахскому ханству: межд. научно-практ. конф. МГУ имени Ломоносова. - Москва: «Социум», 2015. – 47-48.
11. Зуев Н. Древняя история. Часть 1. СанктПетербург, 1856.
12. slavyanskaya-kultura.ru/clubs/27_legenda-o-soroka-devushkah.html
13. Печатнова Л.Г. Формирование Спартанского государства. С.-Петербург, 1997.
14. Геродот. История. Перевод и примечание Г.А.Стратановского. - Ленинград: «Наука», 1972. – 599с.
15. Зайков. А.В. Спарта́но-скифские параллели в античной литературе и вопрос о причинах их появления // Античная древность и средние века. – Екатеринбург: Урал.гос.ун-т, 2004. - Выпуск 35.
16. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе// Вестник древней истории - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1904. – Т.2.
17. Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. – Алматы: «Арыс», 2012. - Книга вторая. – 184 с.
18. Великая Скифия. <http://www.peshera.org/khrono/khrono-08.html#01>
19. Подосинов А.В. Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности. М., 1999.
20. Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002.
21. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Д 1-4.

REFERENCES

1. Gumilev L.N. Tsyachiletiye vokrug Kaspiya. S.-Peterburg, 2002.
2. Vestnik drevney istorii. Latyshev V.V. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1948.
3. Arkheologiya SSSR. Stepi yevropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya. Pod obshchey redaktsiyey akademika Rybakova B.A. M., 1989.
4. Rogozina Z.A. Istoriya Assirii. S.-Peterburg, 1902.
5. Chernenko Ye.V. Skifo-persidskaya voyna. Kiyev, 1984.
6. Slanov A.A. Chislennost' armiy iranskikh narodov drevnosti// Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya (2014, №3.).
7. Smirnov A.P. Skify. M., 1966.
8. Stratanovskiy G.A. Gerodot. Istoriya. Kniga IÜ. M., 2004.
9. Dyumezil' ZH. Skify i narty. Perevod s frants. Almazovoy A.Z. M., 1990.
10. Zulpykharova E.U., Salgarayev M.T. Aktual'nyye problemy issledovaniya istorii skifov po trudam Gerodota // Ot Tyurkskogo Elya k Kazakhskomu khanstvu: mezhd. nauchno-prakt. konf. MGU imeni Lomonosova. - Moskva: «Sotsium», 2015. – 47-48.
11. Zuyev N. Drevnyaya istoriya. Chast' 1. SanktPeterburg, 1856.
12. slavyanskaya-kultura.ru/clubs/27_legenda-o-soroka-devushkah.html
13. Pechatnova L.G. Formirovaniye Spartanskogo gosudarstva. S.-Peterburg, 1997.
14. Gerodot. Istoriya. Perevod i primechaniye G.A.Stratanovskogo. - Leningrad: «Nauka», 1972. – 599s.
15. Zaykov. A.V. Spartano-skifskiye paralleli v antichnoy literature i vopros o prichinakh ikh poyavleniya // Antichnaya drevnost' i sredniye veka. – Yekaterinburg: Ural.gos.un-t, 2004. - Vypusk 35.
16. Latyshev V.V. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze// Vestnik drevney istorii - Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1904. – Т.2.
17. Bayzhumin ZH. Turan. Vzglyad na istoriyu cheloveskogo obshchestva. – Almaty: «Arys», 2012. - Книга вторая. – 184 с.
18. Velikaya Skifiya. <http://www.peshera.org/khrono/khrono-08.html#01>
19. Podosinov A.V. Drevneyshiyе gosudarstva Vostochnoy Yevropy. Severnoye Prichernomor'ye v antichnosti. M., 1999.
20. Gasanov Z. Tsarskiye skify. N'yu-York, 2002.
21. Melyukova A.I. Vooruzheniye skifov. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Vypusk D 1-4.

МАЗМҰНЫ

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ М. ЖОЛСЕИТОВА Қ.БАЙМАҒАМБЕТОВ.....	5-20
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРОРА РИСКУЛОВА, НАЗИРА ТОРАКУЛОВА И СУЛТАНБЕКА ХОДЖАНОВА В ТУРКЕСТАНЕ КАНДОВ БАХАДИР МИРЗАЕВИЧ.....	21-35
ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОС ТҮРМЫС-ТІРШЛІГІНДЕГІ МАҢЫЗЫ Г.Ж. ПРИМКУЛОВА	36-50
ПРОФЕССОР РАНО РАДЖАПОВА – АВТОР ПЕРВИЧНОГО НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ О СУЛТАНБЕКЕ ХОДЖАНОВЕ, ГОСУДАРСТВЕННОМ ДЕЯТЕЛЕ КАЗАХСТАНА РАДЖАБОВ К. К.....	51-63
ОТАНДЫҚ ТАРИХТАҒЫ ТҮЛҒАТАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕПТЕРІН ЖІКТЕУ БЕКЗАТ МӘМБЕТОВ ХАЗРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ ТҮРСҮН АҚМАРАЛ СУНДЕТОВА.....	64-75
ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА СКИФОВ САЛГАРАЕВ М. Т. ДЖУМАДУЛЛАЕВА А. Н.....	76-88